

NÉGYSAROKTORNYOS SZABÁLYOS VÁRAK A KÖZÉPKORBAN

Bevezetés

Az európai középkori várak rendkívül nagy számának irodalmi feldolgozottsága csak mennyiségi szempontból kielégítő, a kutatás első-sorban formai leíró és történeti, ritkábban építéstörténeti oldaláról vizsgálta az emlékanyagot. Összehasonlító feldolgozása, európai szemléletű vizsgálata ritkább — ennek tárgyi (az emlékek pusztultsága, írásos források ritkasága) és szemléleti okai (az egyházi építészet kérdéseit előtérbe állító művészettörténeti kutatás elsőbbsége¹) voltak. Bár számos országos és regionális² összefoglalás készült, az összehasonlító várépítéstörténet útjában még nagyon sok akadály áll. Ez első-sorban fontos emlékek részletes építéstörténetének tisztázatlanságából ered. E kérdésben mindenütt, ahol az írásos forrásanyag nem kielégítő, a középkori régészetnek döntő szerepe lehet.

Dolgozatunkban a közép-európai és első-sorban a magyarországi középkori (13–15. sz.) négysaroktornyos várak kérdését vizsgáljuk. Ez az alapelveiben egyszerű, de megvalósításában sokféle lehetőséget nyújtó csoport antik gyökerei miatt nehezen illeszkedett a java- és késő középkori európai várépítészet más szemléletű fejlődésébe. Ezért is látható elterjedésében olyan nagy különbség. Legfejlettebb formáiban gyakran megőrizte az antik *keleti castellum* szabályos, szimmetria-tengelyekre szerkesztett sémáját. Felélesztésében az örökséget őrző bizánci és keleti emlékek fontos szerepet játszottak, s nem véletlen, hogy egyik virágzása Hohenstauf II. Frigyes császár délitáliei és szicíliai építkezéseiben az antikvitás feltámasztásának más szellemi és képzőművészeti bizonyítékaival kapcsolódott.³ De egyébként is a román kori művészetben a 12. sz. m. felétől a 13. sz. elejéig számos helyen fellépő klasszicista tendenciák indítékát szemléleti változások jelentik, ezeknek pedig a kereszties hadjáratok és keleti

zarándoklások adtak lökést.⁴ A várépítészet változásaiban az új védelmi igények mellett újfajta esztétikai igények is jelentkeztek.⁵

Bizánc és a keresztiesek

A szabályos alaprajzú, castellum típusú védelmi létesítmények gyökerei Európában a római birodalom kiterjedésével együtt ágaznak szét. Közvetlen hatásuk azonban nagyon szórványos és elszigetelt a középkor számára.⁶ Az igazi közvetítő a bizánci birodalom, valamint az evvel érintkező (területeit meghódító) közel-keleti arab, omajád várépítészet, amelyen keresztül a szimmetrikus castellum-forma szabályosan elosztott védőtornyokkal tovább fejlődik és kis alapterülettel várak és kis erődítmények kedvelt típusává lesz. Bizánc az antik megoldások igazi örököse, ezeket vár- és városfal-építészetében messzi vidékeken terjeszti századokon keresztül. Érdekes módon a sokféle formájú antik torony közül első-sorban a négyszög-alaprajzú, teljes tömegével a várfal elé álló megoldást használták (amiben valószínűleg a görög hagyomány is közrejátszott). Ritkábbak, de jellegzetesen bizánci formájúak az ötszögű tornyok előre néző éllel, valamint a hat- és nyolcszögű faltornyok, melyek fontosabb városfalaknál nagy méreteikkel tűnnek ki.⁷ Négyszög (vagy négyzet) alaprajzú, sarkain négyzetes tornyokkal erősített várakat Görögország és Bulgária területén a 8–11. században is építettek.⁸

A Közel-Keleten az első, valamint az 5–8. sz.-ból egyaránt ismert számos kisebb arab vár

¹ *Finó 1967*, J. Hubert előszava. — A szorosan vett művészettörténet számára a világi építészet mindig háttérbe szorult.

² Sajnos, a regionális korpuszok nagyon egyenetlen színvonalúak, a fotók nem pótolhatják a rajzos felméréseket.

³ *Hahn, H.*, — *Renger-Patzsch, A.*, *Hohenstaufenburgen in Süditalien.* (München 1961) 35–36, 42; Tf. 57.

⁴ *Baum, J.*, *Die Malerei und Plastik des Mittelalters in Deutschland, Frankreich und Britannien.* Bd. 2 (Potsdam 1930) 286–289. — Ezért sem fogadjuk el azt a véleményt, mely a kereszties hadjáratok hatásának régebbi túlértékelése ellenében ma már minden eredményt tagad (pl. J. le Goff az európai középkor kultúrájáról írva).

⁵ *Pevsner, N.*, *Europäische Architektur.* (München 1963) 124–125.

⁶ Angliában pl. Leicester és Porchester négyszög alaprajzú római kerítőfalait a középkorban is használták.

⁷ *Lawrence, A. W.*, *Byzantine Fortification . . .* The Annual of the British School at Athens. 78 (1983) 187, 209.

⁸ *Lawrence* i. m. 217–218: Monemvasia (Morea). — Lehet, hogy a Duna menti Vidin vára is a bizánci kisugárzás eredménye: a trapézalakú várnak 6 kiálló négyzetes tornya van. 13. sz.-i. eredete valószínű, építéstörténete felderítetlen. *Ebhardt, B.*, *Der Wehrbau Europas im Mittelalter.* Bd. 2 Teil 2 (Stollhamm 1958) 627.

és megerősített állomáshely, amely a szabályos alaprajz *kiértelt formáját* mutatja: négyzet alakú, négy sarkán kerek tornyokkal és a falszakaszok közepén ugyanilyen vagy más formájú (ötszögű) köztes faltornyokkal⁹ (1. kép). De építettek egyszerűbb alaprajzúakat is, csupán négyzetes saroktornyokkal. Mindezek a síkföldi létesítményekre jellemzőek.

A közel-keleti bizánci várak közül a Cipruson nemrégiben feltárt *Paphos* városi vára tárgykörünk szempontjából a legjellemzőbb. A belső vár négyzetének sarkain szögletes tornyok emelkedtek, az egyik oldalon középtűt a bejárat védelmére pedig egy patkó alakú. A szűk *falszorost* képező külső várfal is szabályos, egyik oldalát leszámítva. A sarkokon kerek, a falak közepén pedig ötszögű, illetve egy téglalap alaprajzú torony állt. A vár pontos datálása bizonytalan, a leletek alapján elképzelhető, hogy még a 7. sz. m. felében épült (miután Bizánc 658-ban visszafoglalta az araboktól a területet), de valószínűbb, hogy az újabb bizánci visszafoglalás után 1100 körül készült, midőn a sziget megerősítése ismét előtérbe került. A továbbiak szempontjából fontos tudnunk, hogy a 3. kereszties hadjárat során a sziget várai 1191-ben a tengeri úton jövő angol keresztiesek kezébe kerültek.¹⁰ A vár jellegzeteségei közé tartozik, hogy a bejáratok *rejtve*, oldalról nyílnak, a kápolna a K-i toronyban lehetett, ahol a főbejárat is volt (2. kép).

A kereszties lovagok¹¹ a meghódított terület védelmére új várakat építettek. Tevékenységüknek kétirányú jellemzőjére mutatott rá a kutatás: egyrészt hazai várépítési hagyományait folytatják tovább, ennek eredménye a donjonok gyakori alkalmazása, bár jobban védett formában, mint korábban otthon. Várakban, városi citadellákban egyaránt találkozunk e nagy tornyokkal, melyeknél a fa építőanyag hiányában az európaiaknál jóval nagyobb mértékben alkalmazták a kőboltozatokat, lapos tetejük pedig a védelem jó elhelyezését tette lehetővé. A különböző formájú, összetett alaprajzú hegyi várak nagy kiterjedésükkel, számos hatalmas faltornyukkal nem sorolhatóak egységes rendszerbe. Azt sem mondhatjuk, hogy a keresztiesek várai az egyes lovagrendek szerint volnának osztályozhatóak. Az mindenütt látható, hogy bizánci és örmény várvédelmi elemeket vesznek át (nagy faltornyok, kazamaták, lőrésformák, bejárat megtört vonalú elhelyezése; a szaracén építészetből a várfalak alsó részének ferde

kifalazása: talus, aláaknázás, illetve földregés ellen).¹²

Az építészeti újítások között a legfontosabbak a régi várvédelmi elvek továbbfejlesztése mellett — mely az ostromló nagyobb erejével számolva a védelem visszavonulását tervezi a legbelső toronyba — az evvel ellenkező új elv: az aktív védelem. Ez a szemlélet nem hagyja lehetővé a meghátrálást; a vár egésze védendő, végső esetben minden torony külön védelmi egység. Az *oldalazó* lövést lehetővé tevő tornyok akadályozzák a falak megközelítését, a falszorosok pedig a közvetlen támadást.¹³

Az oldalazó tornyok legésszerűbb elhelyezése a szabályos alaprajzú vár esetében oldható meg, egyenlő távolságú falszakaszokkal — általában sík terepen. Mint láttuk, ennek példái a bizánci várépítészetben és arab párjaiban adva voltak. Az előzőleg bemutatott ciprusi vár már kifejlett formában alkalmazta az új elveket.

A keresztiesek szentföldi építkezéseinél a hagyományos formák és az új sokszor keverednek. Tevékenységük első szakaszában, a hódítás idején épül *Giblet* (Jebail, Tripolis grófság, Libanon) vára. A fóníciai — római Byblos város védőfalainak kiegészítése és a várost is ellenőrző új vár építése során a négyzet alaprajzú bizánci megoldást két emeletes lakótoronnyal egyesítették (3. kép).¹⁴ Hasonló várak több helyütt is készültek, így 1131–1144 között a Jaffa—Jeruzsálem út védelmére négy kvadratikus vár közepén toronnyal; Toulousi Rajmond gróf 1103-ban pedig Tripolis ostroma közben a város előtt építtetett egy négyszögű várat.¹⁵

A Jordán folyó közelében dombon épült *Belvoir* várának pontos képét is az új ásátások derítették ki. A korábbi várat tulajdonosa 1168-ban adta át az ispotályos (johannita) lovagrendnek. Az új egyetlen periódusban épült a lovagrend itteni 12 éves uralma alatt. Ennek már nem volt központi tornya. A belső négyzet alakú vár négy saroktoronnyal és egy kaputoronnyal rendelkezett, körötte a terephez alkalmazkodva valamivel szabálytalanabb a külső vár négyszöge. Ez a saroktornyokkal és a felező távolságokban köztes tornyokkal épült. K-en szögletes *barbakán* védi a bejáratot. Valamennyisaroktorony négyzet alaprajzú. A külső várfal védelmi erejét fokozza, hogy belső oldalán boltozott folyosó védi az itt elhelyez-

⁹ Herzfeld, E., Damascus. Ars Islamica 10 (1943) 26–27. Az oldalhosszak 27, ill. 15 m. *Tuulse* 1958, 15.

¹⁰ Megaw, A. H. S., Archaeological Reports for 1966–67. (Athen 1967) 25–27; Arch. Reports 1975–76 (1976) 69. — 7–10. sz. közötti leletek nincsenek, 12. sz.-i bizánci kerámia már van.

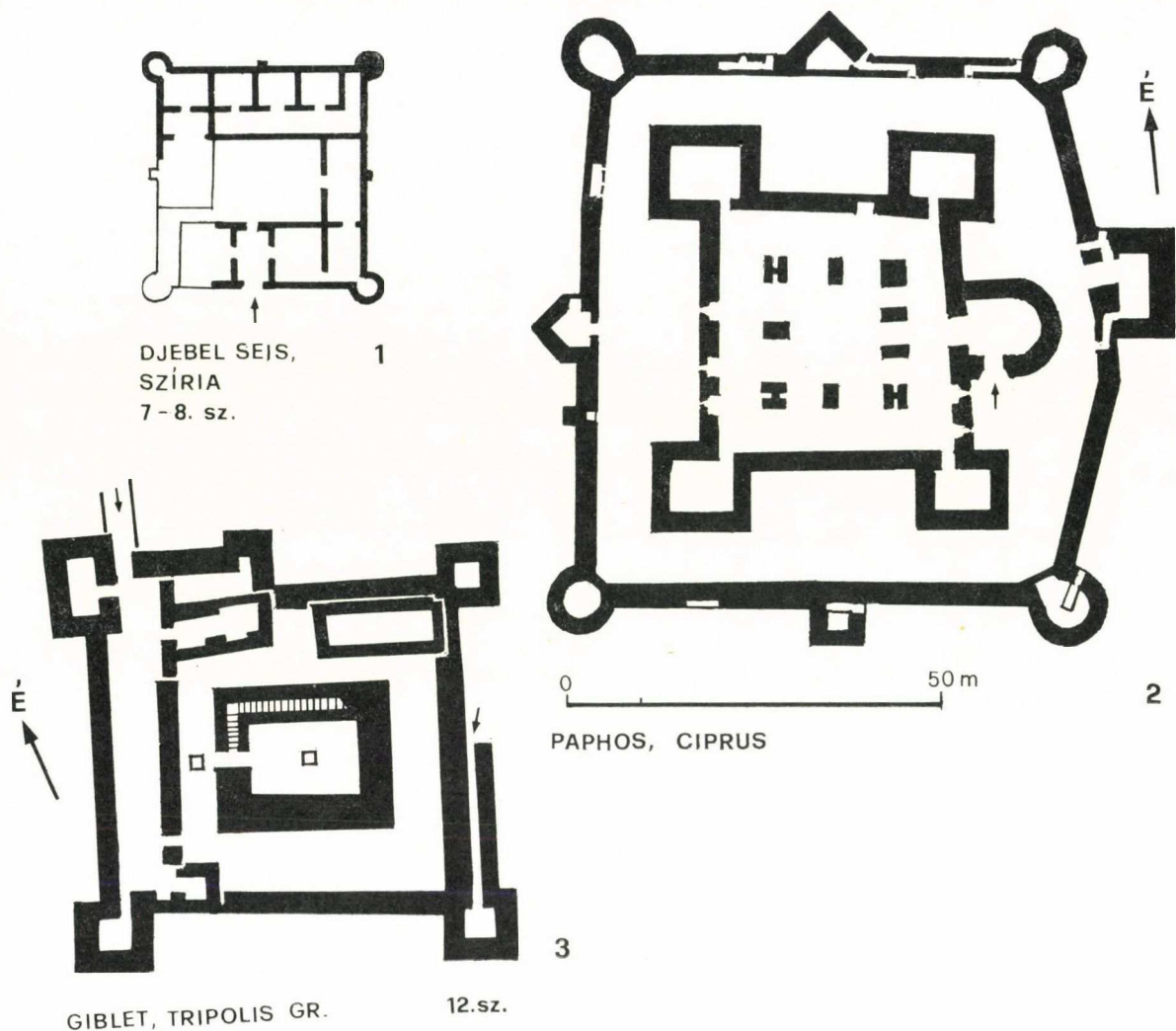
¹¹ Fedden, R. — Thomson, J., Kreuzfahrerburgen im Heiligen Land. (Wiesbaden 1959) — Smail, R. C., The Crusaders in Syria and the Holy Land. (London 1973) 89–122.

¹² Az új kutatás szerint „rendi iskolák” nem állapíthatók meg. Az új építkezések formáját nagyon is befolyásolták a talált előzmények és a terep. Különbség abban látszik, hogy az ispotályosok építkezéseinél a kőfaragás finomabb, a templáriusoknál gyakoribb a rusztikus kváder alkalmazása (ezt a talált régi kváderek újra felhasználása segítette); előbbieket a félkörű és patkóalakú tornyokat, utóbbiak a szögleteseket részesítették a nagy váraknál előnyben. Smail, i. m. 114; Fedden, R., i. m. 43.

¹³ Simpson, W. D., Exploring Castles. (London 1957) 42–62.

¹⁴ Fedden, R., i. m. 16, 37. Tf. 4–6. A torony alsó részén szegélyezett szélű hellenisztikus rusztikus kváderköveket használtak.

¹⁵ I. m. 20.

1—3. kép. Közelkeleti saroktornyos várak (1: Tuulse, 2: Megaw alapján)
 Abb. 1—3. Burgen mit eckigen Türmen aus dem Nahen Osten (1: nach Tuulse, 2: nach Megaw)

kedőket (4. kép).¹⁶ Jellemző megoldás, hogy a főbejáraton kívül több külső torony is rendelkezik rejtett kis kijáráttal. A külső várudvarban volt a fürdőház és a nagy ciszterna, a belső kaputorony emeletén pedig a faragványok alapján a kápolna lehetett. — Az egész elrendezés számos olyan fejlett megoldással rendelkezik, amelyet ilyen korán még alig alkalmaztak és a Nyugat váraiban csak lépésről lépésre fognak bevezetni. Nem csodálhatjuk, hogy a vár Szaladin szultán seregét 18 hónapos ostromra kényszerítette,¹⁷ és végül az éhség győzte le védőit.

Itália

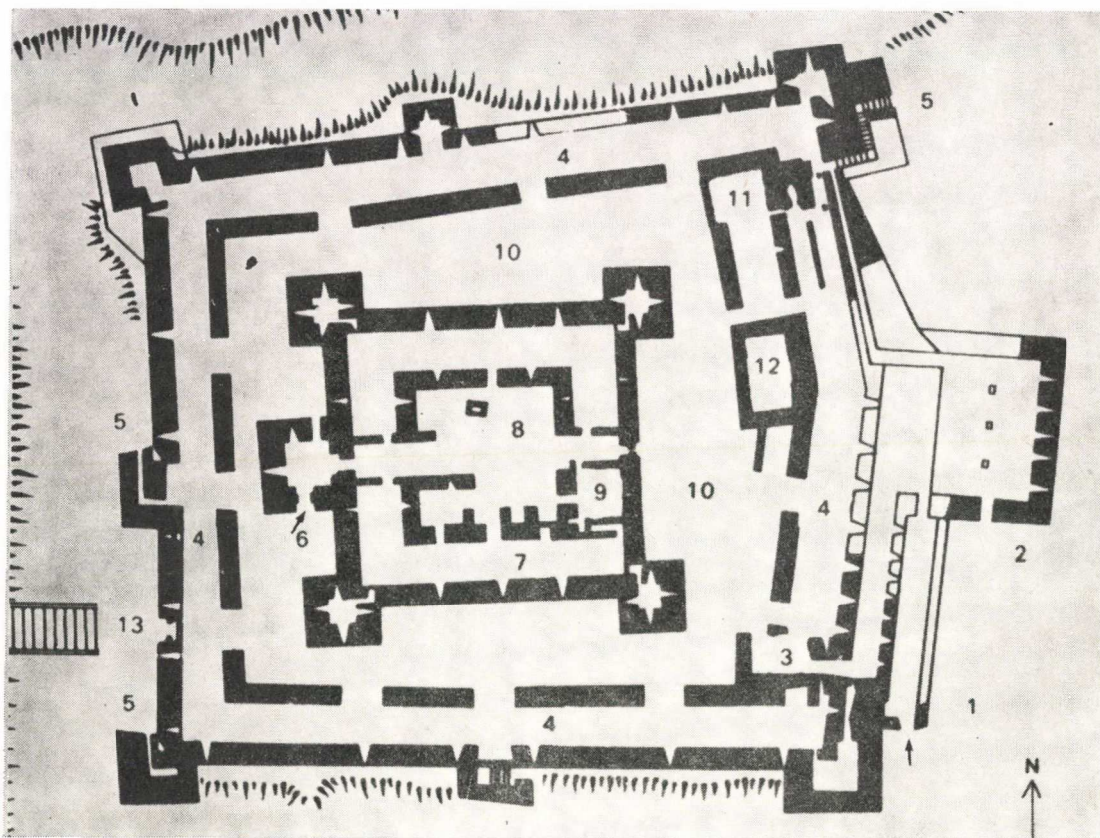
A szabályos alaprajzú, saroktornyos vár európai fejlődési útjának legfontosabb korai területe

¹⁶ Smail, R. C., i. m. 100—102. Fig. 12. Pl. 9. M. Benvenisti alapján.

¹⁷ Fedden, R., i. m. 53. — Ekkor még úgy vélték, itt is egy központi donjon állt.

a Hohenstauf II. Frigyes császár dél-itáliai és szicíliai birodalma. Megjelenése és kifejlődése — melynek során a várkastély reprezentációs és lakásigénye is szerephez jut — a császár személyéhez, antik és keleti tradíciókat övező elképzeléseihez szorosan kapcsolódik. E nagyszabású építészeti számos emlékéből itt csak a fejlődés néhány példájára hivatkozunk.¹⁸ Bari, az apuliai kikötőváros vára 1228 előtt épült, alakja még trapéz alaprajzú; 1233-ban Trani vára már szabályos négyzet (5—6. kép). A nagy négyzetes alaprajzú tornyok egész tömegükkel a falsíkok előtt állnak — kivéve a tengerre néző, avval egykor érintkező homlokzatot. Belül mind a négy oldalt épület szárnyak töltik ki, az egyik emeleten palotateremmel. A helyiségek és termek funkciójuknak megfelelően különböző méretűek, de zárt sorok már egységes hatású belső udvart hoz létre. A későbbi példák 1239 után Szicíliában épültek.

¹⁸ Hahn, H., i. m. fejlődéstörténete alapján.

4. kép. Belvoir lovagrendi vára, 1168–80, Palesztína (Benvenisti után)
 Abb. 4. Die Ritterordensburg von Belvoir, 1168–80, Palästina (nach Benvenisti)

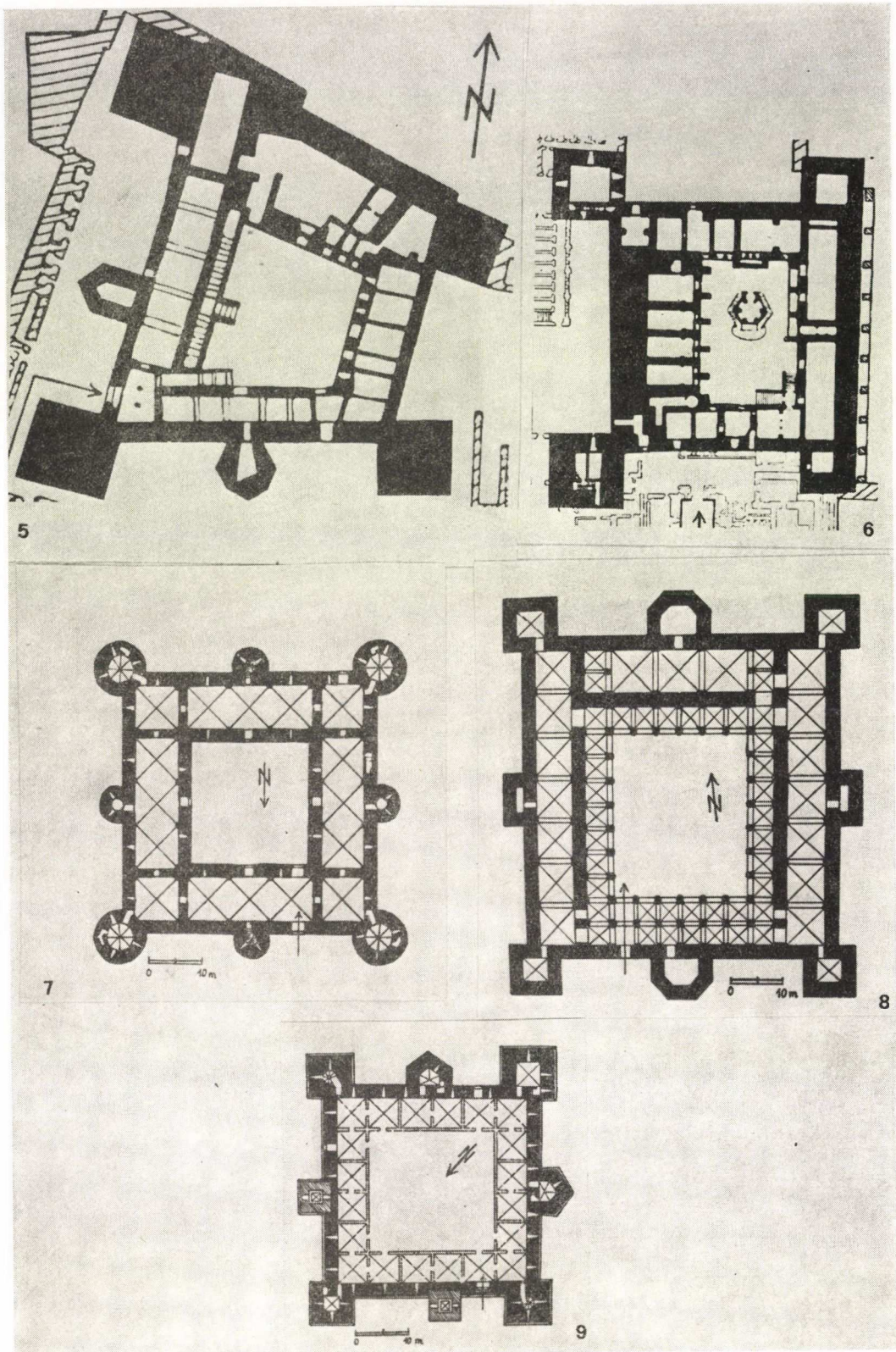
Ezek már kristályosan szabályos formák, mind a négy oldalon szimmetrikus beosztással, mely nem törődik a funkció szerinti megosztással. Az antik és keleti mintaképek hatása ezeknél jelentkezik igazán (a kutatás szerint a császár személyes tapasztalatai 1228. évi kereszties hadjárata során döntőek voltak), lásd például akár a szabályosan váltakozó külső tornyok rendszerét — sok esetben bizánci formáit —, akár a geometrikus sorakozó belső helyiségeket nézzük. Kisebb különbségek abból adódnak, hogy egyes várak csak a hadsereg számára készültek, mások személyes tartózkodásra. *Augusta* esetében a művészi hatást az udvari kerengőfolyosó emeli, amely a bejárat oldalán oszlopos csarnokká bővült. A várbelsők magasrendű kivitelezése, kőfaragása avval is összefügg, hogy valószínűleg a cisztercita rend mesterei is közreműködtek létrejöttükben. Kifelé a várfalak nagymértékben zártak, a földszinti magasságot csak *Catania* esetében török át szűk reszlőrések (7. kép). Gyakori, hogy a külső falfelületeket, néhol csak a tornyokat púposkváderekből rakva erősítik a látványos hatást. — Észak-Itália felé a császár fia által építtetett *Prato* vára közvetítette a Frigyes-féle kastélyvárak típusát, egyszerűbb formában (9. kép).

A dél-itáliai típusok, főleg az újabb csoport egységes jellemzője a védelem szempontjából a vál-

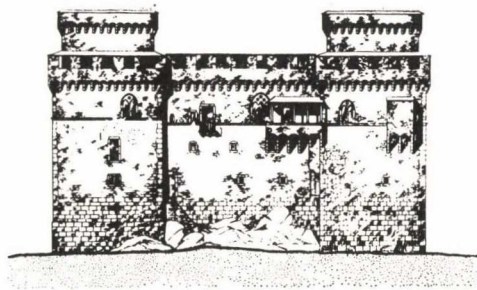
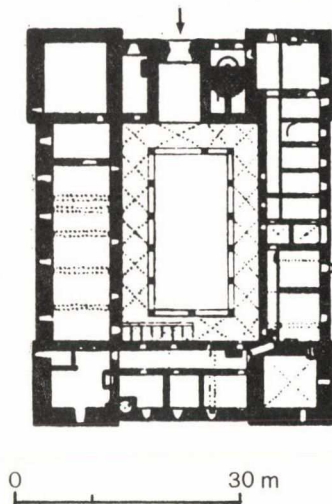
tozatos formájú saroktornyok erős kiugratása és a két sarok közötti középső kisebb torony alkalmazása; a bejárat kapujának hangsúlytalan, nem feltűnő elhelyezése. Ezek az elvek a bizánci és közel-keleti várépítészet élő hagyományai.

*

Az itáliai további fejlődés számára a Hohenstauf várak csak kevés közvetlen befolyást jelentettek. Sem a tornyok ilyen átgondolt rendszere, sem a belső szabályozottság nem talált követőkre. Csupán a leegyszerűsített saroktornyos négyszögű vár — az alaptípus — él tovább, ez is inkább az élő antik hagyomány erejét mutatva. Nagy részük inkább kerek saroktornyokkal fut be több évszázados fejlődést. A 14. sz. derekától kezdve Észak-Itáliában, Toszkanában, Lombardiában gyakran találkozunk a szabályos kastélyvárak szögletes saroktornyos megoldásával; legszebb emlékeik a fejedelmi városi várak közt vannak. Ritka esetektől eltekintve (*Celano*, Abruzzók, ez történetileg a Nápolyi királysághoz tartozott és a 13. sz.-i Hohenstauf építészet kisugárzásába: 10. kép), eltérő jellegűek. A tornyok a falsíkból alig állanak ki, később melléjük épült kis tornyokkal megduplázódnak. A déli várak egyetlen bejárata helyett két-három bejáratuk is van, s ezek általában a tornyokon keresztül vezetnek.

5—9. kép. Hohenstauf várak Itáliában és Szicíliában. 5: Bari, 1228. 6: Trani, 1233. 7: Catania, 1239 után. 8: Augusta 1239 után. 9: Prato, 13. sz. k. (Hahn után)
 Abb. 5—9. Hohenstaufenburgen in Italien und Sizilien. 5: Bari, 1228. 6: Trani, 1233. 7: Catania, nach 1239. 8: Augusta, nach 1239. 9: Prato, Mitte 13. Jh. (nach Hahn)

10. kép. Celano vára, Itália, 13. sz. (Ebhardt után)
Abb. 10. Die Burg von Celano, Italien, 13. Jh. (nach Ebhardt)

A megváltozott védelmi igényeknek megfelelően a falak teljes hosszában vagy legalább a tornyokon kőgyámos kiülő erkélyek segítik a védelmet. Árkádos folyosók vagy egy az udvarra nyíló árkádos csarnok emeli a belső képet (az oszlopos folyosó kezdetben csak fából épült és inkább a 15. sz.-tól fogva cserélik kőre: Mantova 1465). A fejlődés újabb fokát jelzi a lakó- és fogadószobák nagy száma, ezek nemcsak az emeletet, de a földszintet is kitöltik, sőt még a tornyok első emelete is reprezentációs célt szolgál¹⁹ (*Ferrara, Mantova* 11–12. kép).

Pandino (Lombardia) hatalmas várkastélya a típus egyik legkiérleltebb megvalósítása, 1379-től épült. Szögletes saroktornyai kissé előreállanak, de inkább dekoratív hatás miatt. A négyzetes udvart már pilléres árkádsor kerengője övezi. (Kaputornyai későbbiek.) A várfunkció már háttérbe szorul (13. kép).²⁰

Franciaország

A feudális világ gazdasági és társadalmi fejlődése Franciaországban a 12. sz. végétől, főleg a 13. sz. elején jelentős változásokat eredményezett a már korábban is jelentős hadiépítéset területén is. Az erősebb társadalmi tagozódás miatt jelentős várakat csak a király és a legnagyobb feudális urak tudtak építeni, a kisebbek továbbra is régi típusú váraikban, erődített házukban (*manoir*) laktak.

¹⁹ *Kiess* 1961, 209–216. — Áttekintésünkhöz első sorban *Ebhardt, B.*, *Die Burgen Italiens*. (Berlin 1909) kötetét használtuk, valamint *Perogalli, C.*–*Bascapé, G.*, *Burgen in der Lombardei*. (Frankfurt a. M. 1962) — A pontos fejlődésmenet megismerését nehezíti, hogy az északi várak legnagyobb része maig használva átépítéseik miatt már nem az eredeti formát mutatják. Itt közölt alaprajzaink is ilyenek.

²⁰ *Perogalli, C.*, i. m. 57.

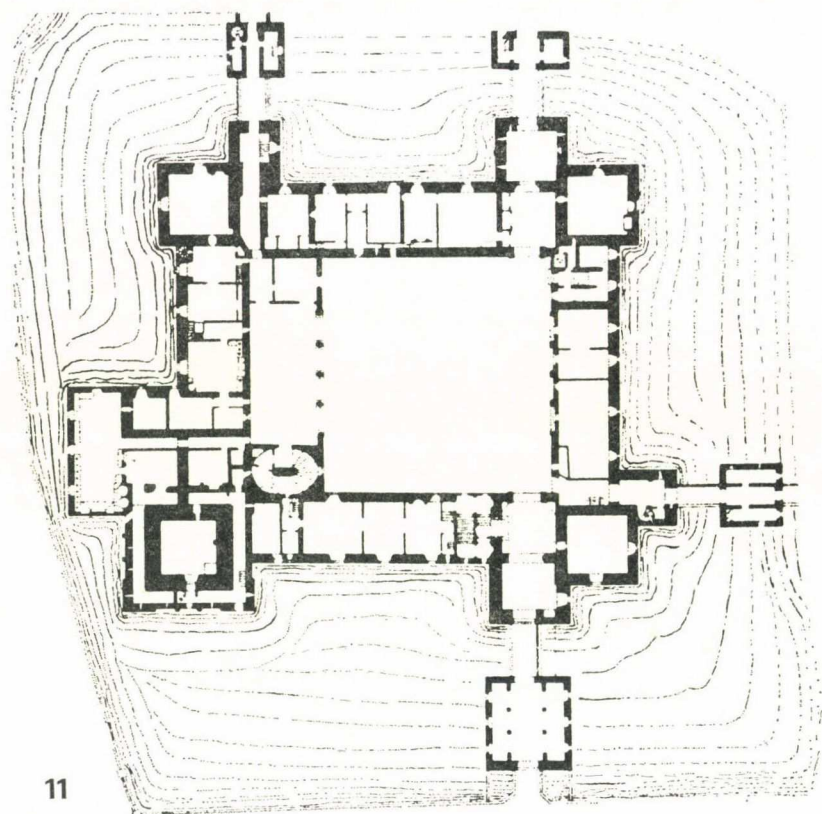
Az új vártípusok között nagyon nagy számban találunk szabályos alaprajzúakat; egy újabb feldolgozás csupán Párizs körzetéből 13 ilyen megoldást mutat be, zömmel négyzetes formában.²¹ (A Louvre eredeti 1200 körüli épült rendszere is idetartozik.²²) Kimutatható, hogy a királyi példák voltak erős hatással a francia főúri építkezésekre is, főleg síkvidéki fekvés esetében. A francia kutatás elnevezése szerint e várak a „Fülöp-Ágost formula” szerint épültek: négyzetes alaprajz, kerek külsőtornyok a sarkokon (egyes esetekben a donjon használata is megmarad); az udvari épületszárny már lakóépület is (korábban e célra inkább a tornyot használták). Nem véletlen, hogy ugyane időszak a szabályos alaprajzú újonnan alapított városok létesítésének ideje, melyek szintén stratégiai okokból jönnek létre. — A nagyobb lakókomfort igénye, a korábban tágasabb, jól megvilágított épületszárnyak fejlődése vezet itt is tovább a 14–15. sz.-i várkastélyokig, melyeknél a védelmi szempont háttérbe kerülésével egyre több nagy ablak kerül a tornyok és várfalak kifelé tekintő oldalára is — bár csak a legfelső emeleten.²³

Az egyszerű bejárati kapu mellett a 13. sz.-tól már gyakori a két kerek torony közé helyezett védett kapu, ez sok esetben egybeépülve nagyobb

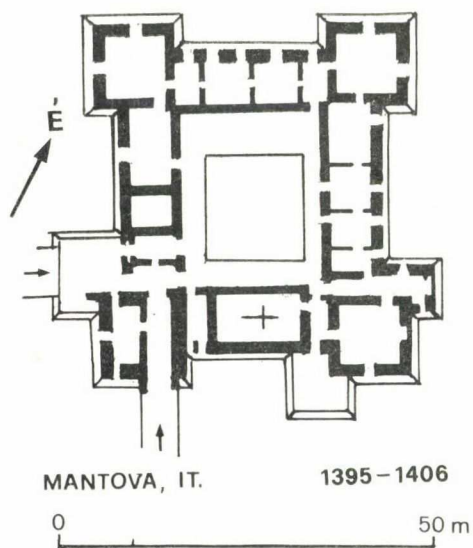
²¹ *Châtelain, A.*, *La nouvelle architecture militaire du XIIIe siècle en Ile de France*. In: *Liber Castellorum*. (Zutphen 1981) 66–75. A szerző kimutatja, hogy az új vártípusokat átvevő főurak nagy része a király környezetébe és csatáinak fő résztvevőjé közé tartozott. A megállapítható építkezések 1206–1226 közé tartoznak.

²² *Viollet-le-Duc, E.*, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française* . . . (Paris 1868) T. III. 135–136.

²³ A legjobb összefoglalás: *Finó* 1967, 185–225. Az alaprajzi példák kiválasztásához felhasználtuk a várkatalógust: *L'Atlas des châteaux forts en France*. (Strasbourg 1977) — ez megkönnyítette a tárgykörünk szempontjából jellegzetes várak összevetését.

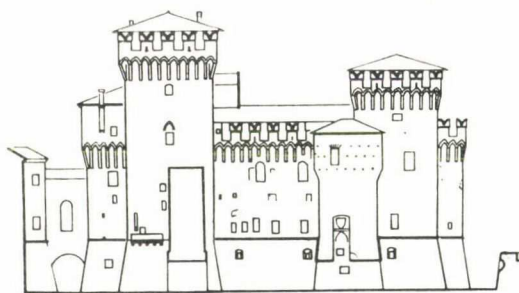
11

MANTOVA, IT.

1395-1406

12

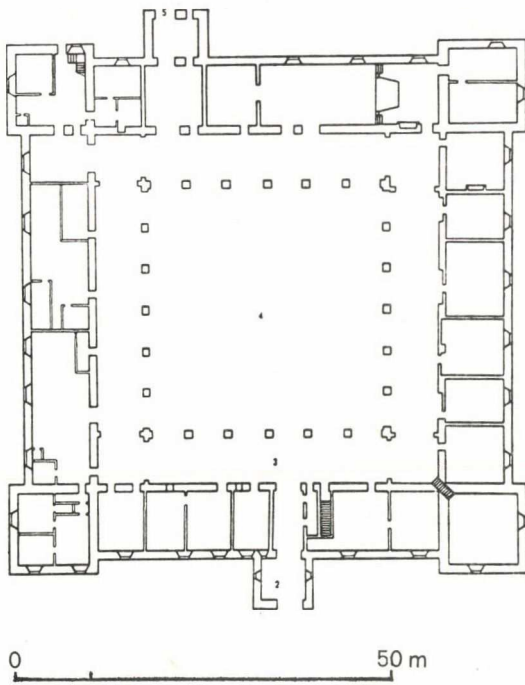
Ansicht von Süden

11-12. kép. É-italiai kastélyvárak. 11: Ferrara, 1383 (Ebhardt után). 12: Mantova, 1395-1406 (Ebhardt után)
 Abb. 11-12. Norditalische Kastelle. 11: Ferrara, 1383 (nach Ebhardt). 12: Mantova, 1395-1406 (nach Ebhardt)

kapuerődöt képez. (Ez a megoldás az antik városkapuknál az I. sz.-tól kedvelt, átveszi a bizánci építészet is, keleti közvetítéssel pedig Spanyolország már a 11. sz.-ban.) A szabályos alaprajz a 14-15. sz.-ban is dominál, bár nem mindig a szigorú rendszer szerint: a tornyok száma változó (1-9), az épületszárnyak elhelyezése sem

mindig szimmetrikus. A kerítőfalak ekkor már gyakran elérik a tornyok magasságát.

Bemutatandó példánk közül a legkorábbi vár *Druyes-les-Belles-Fontaines* (Yonne), dombon áll, építtetője Pierre de Courtenay, Fülöp Ágost király unokatestvére, Nevers grófja, aki a 3. kereszties hadjáratban (1189) elkísérte a királyt. A vár

13. kép. Pandino várkastélya, Lombardia, 1379—
(Perogalli után)
Abb. 13. Das Burgkastell von Pandino, Lombardien,
1379— (nach Perogalli)

építése házassága (1184) után kezdődhetett,²⁴ de véleményünk szerint már inkább keleti útját követően: erre mutat a teljesen szabályos alaprajz és a két oldalsó várfalat felező, eltérő alaprajzú torony (14. kép, a kaputorony későbbi). A keleti torony egyben a várkápolna záródása. Feltűnő megoldás a D-i oldalt egykor teljesen kitöltő palotaszárny, 1. emeletén 25 m hosszú nagyteremmel, melynek nemcsak befelé voltak nyílásai: az ikerablakok sora — 6 a nagyteremhez, 1—1 a szélső szobákhoz — a várfalban nyílik. (Ezzel a megoldással, mely a reprezentatív hatást előtérbe helyezi, inkább egyes német román kori fejedelmi fárak esetében találkozunk, pl. Trifels, Münzenberg.)

Második példánk is ehhez hasonló, kerek saroktoronyokkal és egy lakószárnyal. *Yèvre-le-Châtel* várát (Loiret) valószínűleg a 13. sz. első éveiben építtette a király stratégiai, katonai rendeltetéssel. A kutatás több olyan építési jellegzetességét emelte ki, amelyek bizánci, illetve keleti hatásról árulkodnak: ilyen pl. a tornyok alsó részének rézsús kiképzése és az összekötő várfal aljában kifalazott vakív (az aláásás hatásának kivédésére). Valamennyi saroktorony önálló védelmi egység is, falban elhelyezett lépcsőkkel, szintenként boltozott helyiségekkel, réslőrészekkel. Csak egy toronyban található kandalló. A Ny-i oldalt épületszárny töltötte ki, az emeleti termet

jól megvilágítják az itt is kifelé tekintő nagy ablakok, belül kő ülőpadokkal. A vár két bejárata 6 m magasban nyílik, csapórács védte²⁵ (15. kép).

A két vár minden rokon vonás ellenére feltűnő különbségeket mutat: *Yèvre* bár kisebb, jóval erőteljesebb, ellenállóbb, vastok tornyai belül boltozottak.

Dourdan esetében a szabályos alaprajz kiérlett formája a bizánci sűrített faltorony-rendszert is alkalmazza: három oldalán a várfal közepén félkör alaprajzú tornyok emelkednek és így az oldalozó védelem rövid szakaszokat ellenőriz lőrésével. A királyi parancsra 1220 körül épített vár példája annak, hogy kiemelt jelentőségű helyen már milyen korán jelentkeznek a legfejlettebb elemek. Az egyetlen bejáratot a kettős kaputorony védi. Az egyik sarkon a kerek donjon árokkal körülvéve elszigetelten állt — ez a megoldás több francia vár esetében sokáig használt. A donjon valódi lakótorony, boltozott szobákkal, földszintjén két, felvonóhidassal bejárattal. A kiegészítő épületek és a kápolna övezték az udvart. A várat kívül 6 m mély árok szegélyezi²⁶ (16. kép).

A kerek saroktoronyos szabályos várak későbbi francia példái közül csak az egyik egyszerűbb megoldására hivatkozunk. *Villandraut* (Gironde) várát a bordeauxi püspök (később pápa) építteti 1305—1314 között. A bejáratnál itt is toronypár, hármas kapuval. Minden torony lábazata rézsús, első emeletüket már nagy ablak töri át. Az udvart három oldalról övezték a lakóépületek és a kápolna, a negyediken pedig árkád. A várat széles árok övezi²⁷ (17. kép).

A kerek alaprajzú tornyokkal szemben a szögletesek országszerte jóval ritkábbak és főleg a szabályos alaprajzú várak esetében alig találkozzunk velük, még kaputoronyként is kivételesek. Használatuk nyilván más irányú hatásokból származott. — Egy korábbi templárius alapítású vár átépítését a johannita lovagok a 13. sz. végén kezdik *Gréoux* (Alpes-de-Haute-Provence) esetében. A téglalap alaprajzú vár támadásnak jobban kitett oldalát egy szögletes donjon (talán a korábbi vár) és egy külső kerek torony védi, a másik két szögletes saroktorony már a várfalak síkjában áll. Belül az épületek négy oldalról simultak a várfalhoz, teljes hosszúságban. A bejáratnak nincs igazi védelme²⁸ (18. kép).

A dombon álló *Lagarde* vára (Ariège) főúri építkezés a 14. sz. elejéről. Szabályos formájú, téglalap alakú; négy szögletes saroktornya csak kissé áll a falsík elé és oldalozó védelemre már nem alkalmas. A tornyok tetején kőgyámos védőerkélyek voltak, kaputornya téglalap alaprajzú. Az újkori átépítés miatt az eredeti lakóépületek

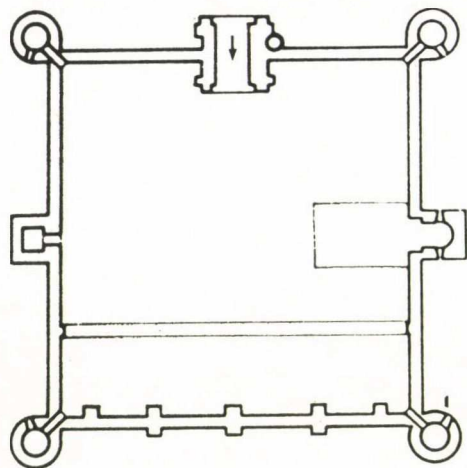
²⁵ *Finó* 1967, 435—437.

²⁶ I. m. 343—345.

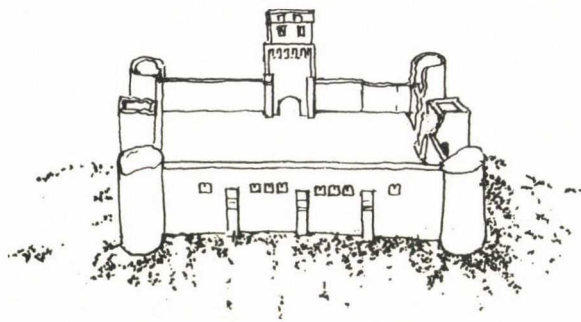
²⁷ *L'Atlas* . . . i. m. 336; *Viollet-le-Duc*, i. m. T. III. 140. *Finó* 1967, 425—427.

²⁸ *L'Atlas* . . . i. m. 60. — Az ország D-i részében áll!

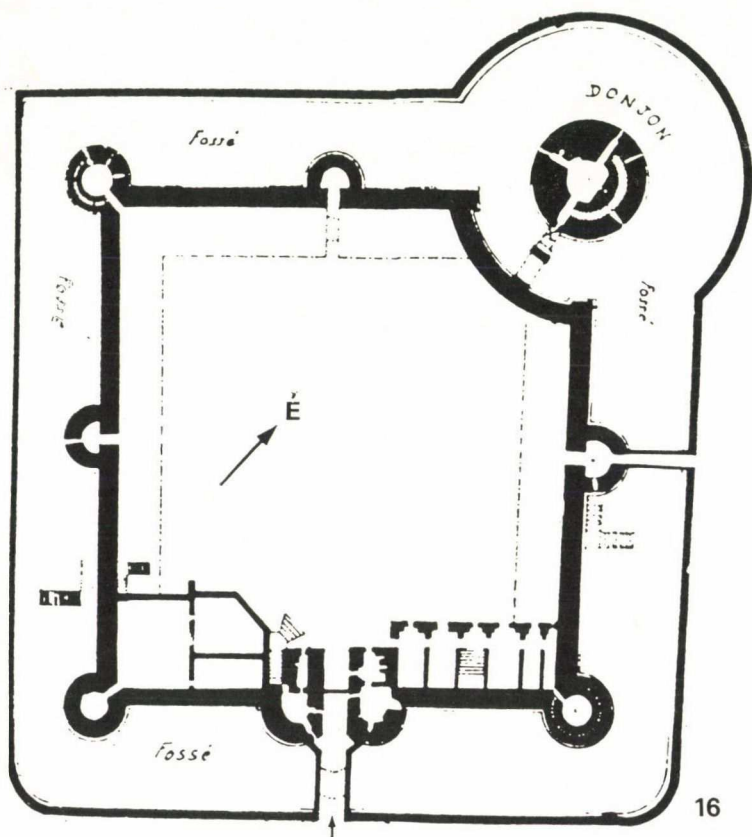
²⁴ *David-Roy*, *M. Archeologia* N° 30 (1968) 51—55. *L'Atlas* . . . i. m. 813, 817.

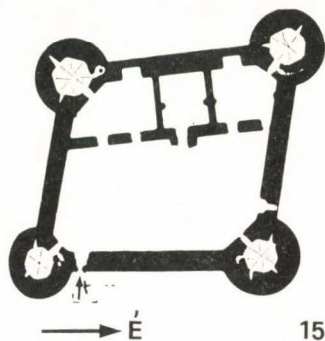
14

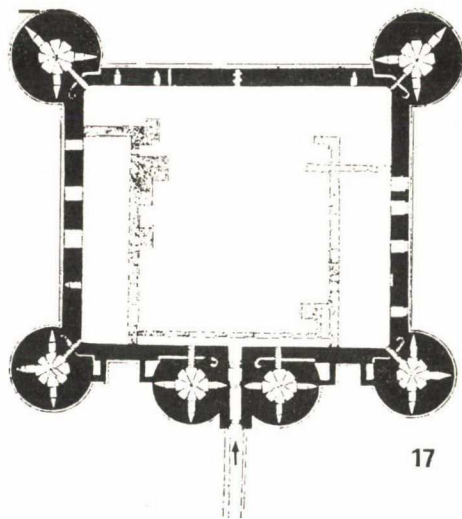
0 50 m

16

15

17

14–17. kép. Francia várak. 14: Druyes-les-Belles-Fontaine 1184 – (David-Roy után). 15: Yèvre-le-Châtel, 13. sz. e. (Gébelin után). 16: Dourdan, 1220 körül (Châtelain után). 17: Villandraut, 1305–14 (Viollet-le-Duc után)
 Abb. 14–17. Französische Burgen. 14: Druyes-les-Belles-Fontaines, 1184 – (nach David-Roy). 15: Yèvre-le-Châtel, Anfang 13. Jh. (nach Gebelin). 16: Dourdan, um 1220 (nach Châtelain). 17: Villandraut, 1305–14 (nach Viollet-le-Duc)

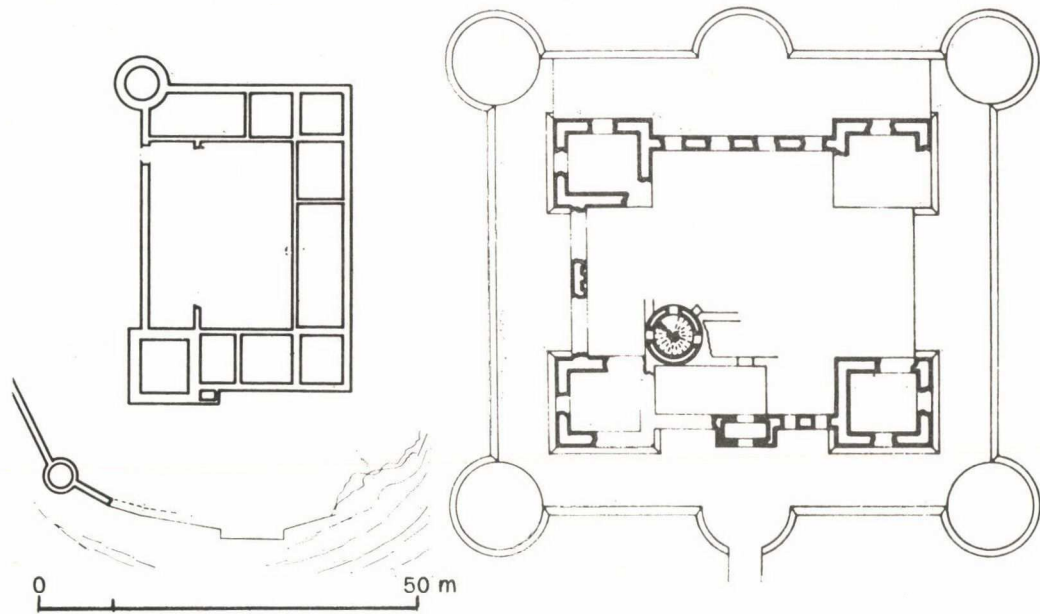
beosztása ismeretlen. Szabályos alaprajzú fal-szoros övezte²⁹ (19. kép).

*

Az emléktanyag jól mutatja, hogy a 13. sz. eleji francia királyi várak típusváltozatai több

száz éven keresztül meghatározóak az ország (s mint látni fogjuk, a külföld) számára. Megoldásukban az antik-bizánci-arab védelmi építészeti elemeiből és rendszeréből egyeseket átvéve új típusokat hoztak létre, melyek ugyanakkor már a vár- és a lakókastély funkcióját egyesítették. A francia kutatás egyébként hangsúlyozza, hogy a helyi antik hagyomány (pl. még álló római város-

²⁹ L'Atlas ... i. m. 106–107.

18–19. kép. Francia várak szögletes saroktoronnyal. 18: Gréoux, 13. sz. v. 19: Lagarde, 14. sz. e. (L'Atlas alapján)
 Abb. 18–19. Französische Burgen mit Eckturm. 18: Gréoux, Ende 13. Jh. 19: Lagarde, Anfang 14. Jh. (nach L'Atlas)

falak) és az antik építészeti irodalom ismerete is befolyásolta az új építészet kialakulását.³⁰

A szabályos alaprajzú várak másik típuscsaládja, mely szögletes tornyokat alkalmaz – és ugyancsak bizánci-arab megoldás – alig érvényesül, akkor is már redukált formában (ami lényegétől fosztja meg), s ez inkább késői itáliai hatás eredménye lehet.

Anglia

A 3. keresztes háborúban szerzett ismeretek az angliai várépítészetben is meggyorsították a fejlődést. Tekintettel kellett már lenni az ostrom új formáira (hadigépek, falak aláásása) és a védelem aktivizálására. A fejlődés egyik iránya a hagyományos elemeket (lakótorony, belsővár) fejleszti tovább többszörös védővonal létrehozásával (külsővár), vagy az utóbbi erősítésével (oldalozó faltornyok). A másik út az új rendszer, a szabályos alaprajzú négyszögű vár először 1266-ban, illetve 1270 körül mutatható ki *Barnwell* (Közép-Anglia), illetve *Inverlochy* (Skócia) váránál (20–21. kép). Mindkettő a francia vártípus egyszerű, kisebb alapformáját követi fél évszázados késéssel véleményünk szerint, négy kerek saroktoronyával.³¹

Az első összetettebb, már teljesen kifejlett rendszert alkalmazó szabályos vár *Caerphilly* (Wales) 1, 267–77 között épült. Itt már két egy-

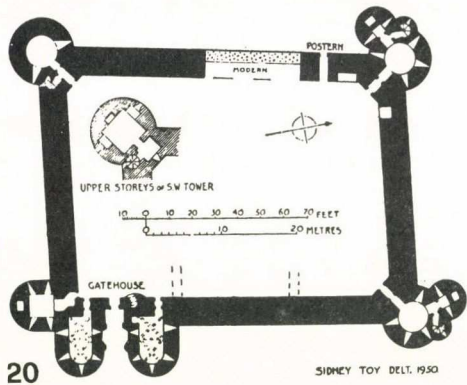
formán erős, védett kapubejárat van, ami külső segélyt, kitérészt vagy menekülést egyformán jobban lehetővé tesz. (Ez a fajta biztosíték, mint láttuk, a keresztes váraknál gyakori, de ott rejtve van.) A vár körül falszoros húzódik (a másfajta angol terminológia szerint „middle war, outer bailey”) és ennek is két kettőstornyos kapuja. A vízvárnak ezenkívül a bejáratok előtt még két külön külsővára is van. A lakóépület csak az udvar egyik védettebb oldalán emelkedik. Építtető a király egyik leghatalmasabb bárója, e várral védte grófságát Wales felé. E várral már az igazi új *angol várforma* jelentkezik, mely a többszörös, erősen védett kapurendszerrel tér el a franciától (22. kép).

A várépítészet angliai fénykorát I. Edwárd építkezései jelentik. Az általa megrendelt várak közül – melyek walesi hódításának biztosítékai voltak – az első szabályos alaprajzú Flint 1277-től. Az angol feldolgozások elismerik, hogy francia hatásra épült, de csak a legújabb kutatás³² bizonyította, hogy itt az 50 évvel korábbi Dourdan egyszerűsített másolata készült, ugyanúgy sarokra állított önálló lakótoronnyal. A további walesi várak is a francia rendszert követik, helyenként továbbfejlesztve. Ilyen *Harlech* (1285–91). Négy kerek saroktornya erőteljesebb, mint a francia

³² Schellart, A., In: *Liber Castellorum*. (Zutphen 1981) 76–80. Taylor, A. J., *Procudings of the Academy*. 63 (1977) 265–292. — Egyrészt az angol királyi ház és Savoyai Péter (+1268) közötti családi kapcsolatot magyarázza a francia hatást, másrészt, mint Simpson, W. D., i. m. 70, kifejti, az angol király építőmestere is Savoyából érkezett, ő vezette Beaumaris várának (1296, É-Anglia) építkezését; ez is szabályos formájú. — A harmadik összevető a király franciaországi (Gascogne) uralma a század m. felében.

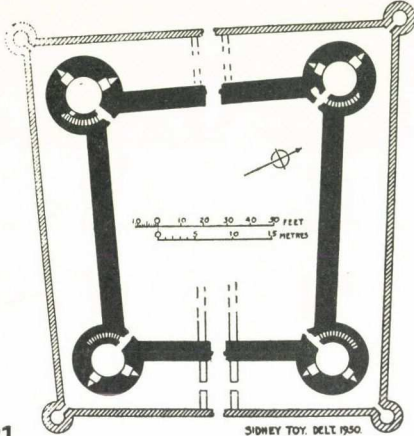
³⁰ Gébelin, F., *Les châteaux de France*. (Paris 1962) 41–44. Vitruvius és Vegetius védelmi-építészeti elveinek ismeretét feltételezi; utal arra, hogy Senlis késő római városfalának nagy része fennállt még. *Finó 1967*, 23–25.

³¹ Toy 1966. Az évszámokat és alaprajzokat is innen vettük. — Az egybevetések a francia példákkal saját felfogásunkat jelentik.

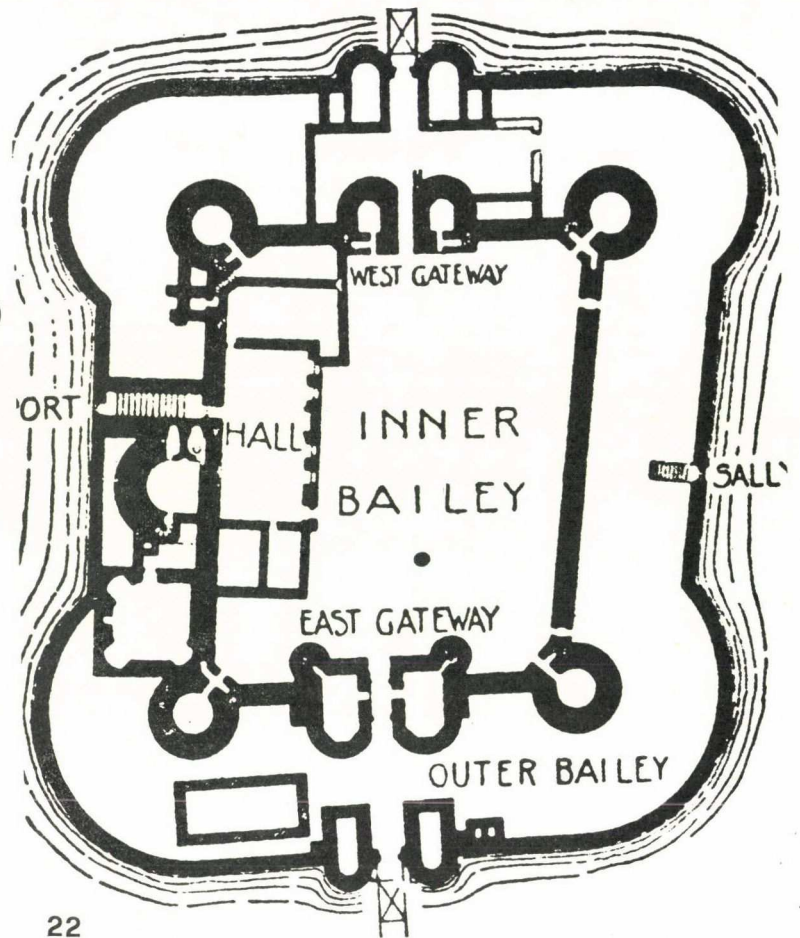
20

SIDNEY TOY DELT. 1950

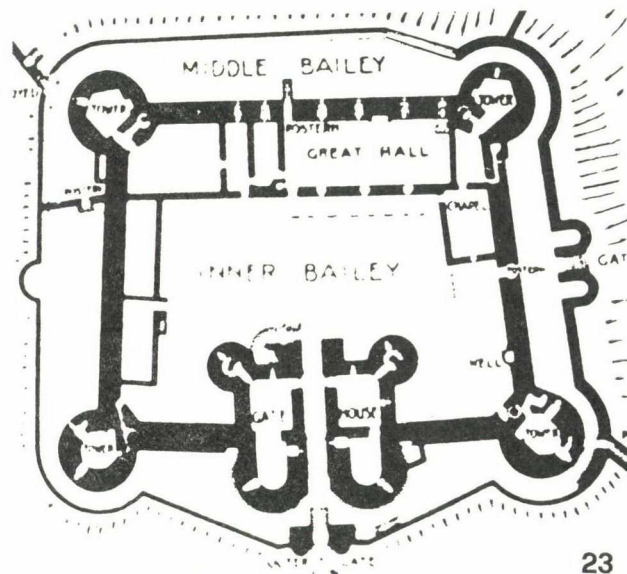

21

SIDNEY TOY DELT. 1950

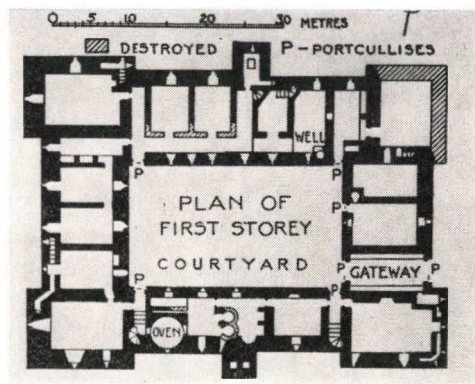
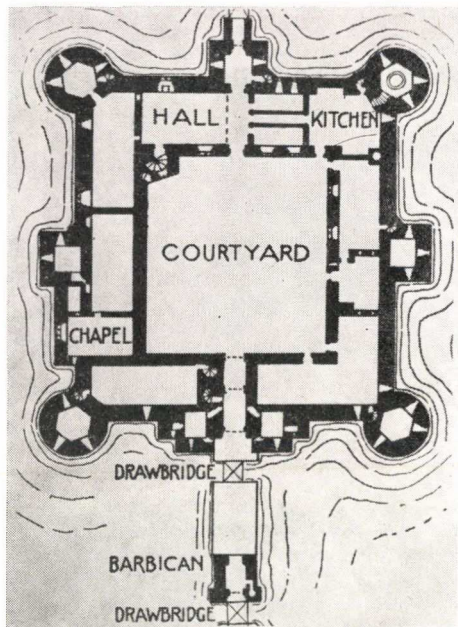
22

23

0 30m

20–23. kép. Angliai várak. 20: Barnwell, 1266. 21: Inverlochy, Skócia, 1270 körül. 22: Caerphilly, 1267–77.
 23: Harlech, 1285–91 (valamennyi Toy után)
 Abb. 20–23. Englische Burgen. 20: Barnwell, 1266. 21: Inverlochy, Schottland, um 1270. 22: Caerphilly, 1267–77.
 23: Harlech, 1285–91 (alle nach Toy)

24–25. kép. Angliai várak szögletes tornyokkal. 24: Bodiam, 1386–90. 25: Bolton, 14. sz. v. (Toy alapján) Abb. 24–25. Englische Burgen mit eckigen Türmen. 24: Bodiam, 1386–90. 25: Bolton, Ende 14. Jh. (nach Toy)

megoldások és falszorossal is rendelkezik; a külső árok, mivel dombra épült, nem jelentős. A belső épületek három oldalon simultak a falak mellé, többek közt két földszinti nagy teremmel. Tipikus megoldás a kettős kaputorony egybeépítése erődített kapuházzá, mely egyben a régi donjon szerepét is pótolta. (Ez az újítás³³ más angol váraknál is rendszeres, hasonló vagy később más formájú kapuerődökkel.) A kapuház 1. és 2. emeletén egy-egy kis kápolna is volt, egyébként itt a várkapitány lakását és az őrség szobáit helyezték el; a bejáratot 3 csapórács is védte³⁴ (23. kép).

A 14. sz.-i fejlődés itt is a nagyobb lakókényelem felé vezet: a nagy ablakok már áttörik a külső várfalakat, a lakóépületek teljesen körül fogják az udvart. A szabályos alaprajzú várak a század második felében már gyakran *négyszetes tornyokkal* épültek vagy ilyenek váltakoznak kerek tornyokkal. (E jellegükkel utóbbiak a Hohenstauf várépítéssel szicíliai megoldásait újítják fel.³⁵) Az egyenes várfalszakaszok hosszúságát toronnyal megfelelő utóbbi megoldást alkalmazták *Bodiam* várában (DK-Anglia), mely 1386–90 között épült. A vízivárat nem kerítik külső védművek. Konzolokon kiugró védőerkélyeket csak a kaputoronyon alkalmaztak³⁶ (24. kép).

A szögletes saroktoronyú, szabályos alaprajzú vár kiérlelt formája *Bolton* (É-Anglia) esetében ennek ritka angol példája. A 14. sz. végén épült, téglalap alakú alaprajzon, u. ilyen nagy saroktoronyokkal, melyek csak kissé állanak a falsíkok elé. Bejárata sem a szokásos angol megoldású, hanem az egyik saroktorony mellett nyílik a K-i

oldalon; kívül-belül csapórács is zárja. Ugyanígy a belső udvarból nyíló ajtók is így zárhatóak és a földszinten a szobáknak csak szűk ablakaik voltak: a bejutó ellenség egy zárt udvarban találta magát. Nagyobb termek, kápolna csak az 1. és 2. emeleten vannak. Nem rendelkezett külső védművekkel³⁷ (25. kép).

A 15. sz. folyamán kerek, nyolcszögű és négyszögű tornyokat egyaránt építettek, de ezek általában kisebb alaprajzúak, a lakókastély jelleg uralkodó. A várak szerepét ismét átveszik a nagy tornyok („tower house”).

*

A francia és az angol várépítészet közvetlen hatása már a 13. sz. második felében kimutatható Svájcban, illetve Németalföldön. Jellemző az a történelmi párhuzam, hogy ez esetekben is az erős központi hatalom kiépítésére törekedtek, a helyi feudális urak ellenében. Savoyai II. Péter (†1268) az egyszerűbb francia mintát követve épített négyszet alaprajzú, sarkain kerek vagy félkörű tornyokkal erősített kis várakat 1260 körül Svájcban (Yverdon, Romont). A helyi példákat a rivális főurak is gyorsan követték (Champvent). Sajnos, e mindmáig lakott és átépített kastélyok eredeti kiképzéséről keveset tudunk, úgy tűnik, udvaruk eredetileg nem volt körülépítve. *Marschlins* esetében is csak az É-i szárny lehetett régi³⁸ (26. kép). A francia hatást az is elárulja, hogy az egyik saroktorony mindig erősebb (ha nem is oly mértékben, mint Franciaországban). Savoyai Péter

³³ Mint írtuk, az antik kettős kaputorony felélesztése a francia építészetben már korábban általános.

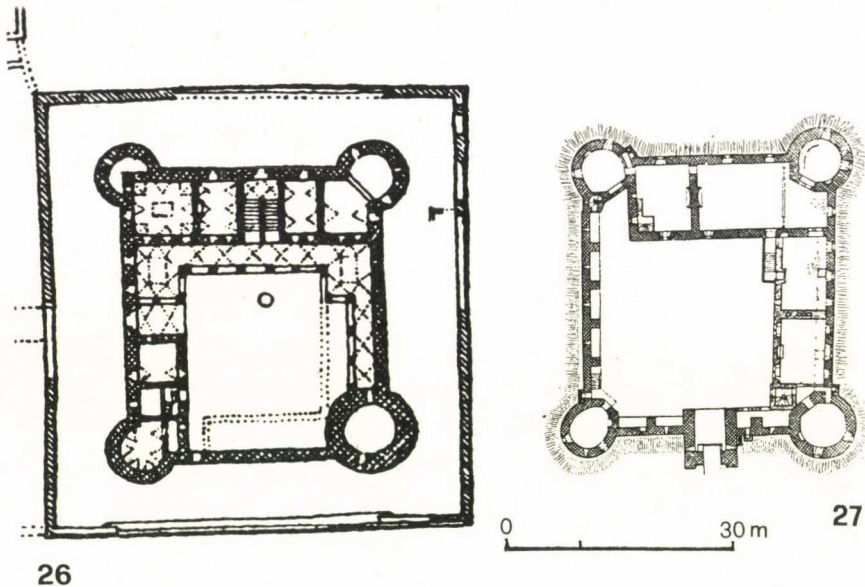
³⁴ *Toy 1966*, 172–173. *Kiess 1961*, 148–153.

³⁵ *Trulise 1958*, 79.

³⁶ *Toy 1966*, 213–214.

³⁷ *Uo.* 211–212.

³⁸ *Poeschel, E.*, *Das Burgenbuch von Graubünden*. (Zürich 1930) 166.

26. kép. Marschlins, Svájc, 13. sz. vége (Tuulse után)
 Abb. 26. Marschlins, Schweiz, Ende 13. Jh. (nach Tuulse)
 27. kép. Muiden, Hollandia, 1282 után (Tuulse után)
 Abb. 27. Muiden, Holland, nach 1282 (nach Tuulse)

egyébként az angol királlyal is családi kapcsolatban állt.³⁹

É-Hollandiában V. Floris gróf építtetett kerek saroktornyos kis várakat 1282 után, angol hatásra. Kettőnek alaprajzát és periódusait ásatás tisztázta. *Medemblik* esetében a falakat felező tornyok a fejlettebb rendszert mutatják, *Muiden* (27. kép) az egyszerűbb, egyetlen lakóépülettel.⁴⁰

*

Áttekintésünkben szándékosan nem foglalkozunk az Ibéria területén végbement fejlődéssel,⁴¹ bár mind a spanyol királyságok, mind Portugália földjén a különböző castellum típusok, s köztük a szögletes saroktornyú szabályos várak talán a leggyakoribbak (É-Itáliát kivéve) egész Európában. Az itteni építészetben ugyanis az arab–mór várépítészetből a 11–12. sz.-ban átvett hagyományok érvényesültek, s ennek tudható be, hogy még hegyvárak esetében is gyakori a szabályos rendszerek alkalmazása; a szögletes, falból kiálló oldalozó tornyok építése pedig kezdettől fogva megvolt. A négyszög alaprajzú 12–14. sz.-i várak esetében azonban nem törekedtek mindig szim-

metriára: a saroktornyok elhelyezése, formája szabálytalan és az egyik gyakran nagy méretű lakótorony (ez azonban nem olyan jól kiépített, mint pl. Franciaországban). A teljesen szabályos alaprajz négy lakószárnyal csak a 15. sz. első felében mutatható ki. Az ibériai várépítészet elszigeteltsége miatt — néhány dél-francia várat kivéve — alig hatott az európaira.

A német lovagrend

A szabályos alaprajzú várak európai fejlődéstörténetében a német lovagrend konventvárai sajátosan önálló csoportot képeznek. A szabályos forma Clasen⁴² szerint itt csak a második szakaszban (1260–1290) fejlődik ki, és kiérlelt formájában a század végén és 1300 után jelentkezik. Ekkor már megtalálható a 3 derékszög alakban kapcsolódó épületszárny, sőt a legfejlettebbeknél már négy. A rendi építőművészet magas fokú alkalmazása a belsőterek igényes kiképzésében látható, ebben korábbi kolostori hagyományok is közrejátszanak. A vár funkció elsősorban az egész épület külső megmagasított kubusában jelentkezik, valamint az öregtorony (Bergfrit) használatában. Ez a régi elrendezésben még szabadon áll (mint más európai váraknál), de a fejlett formáknál már a négyzetbe beolvasztva az egyik sarkon (pl. *Mewe*, 1281–1310 között, 28. kép). A legjellemzőbb különbség, mely élesen elválasztja szerintünk az európai négysaroktornyos váraktól, ebben található: a többi saroktorony (ha egyáltalán megvan) csupán *dekoratív*, mellékes jellegű. Négy

³⁹ Bár az irodalomban az angol kapcsolatot hangsúlyozzák, kétségtelen, hogy a közeli francia építészet hatott: *Schellart, A.*, uo. — *Kiess 1961*, 273. — Az ellenkező álláspont: *Ganz, P.*, *Geschichte der Kunst in der Schweiz*. (Basel 1960) 173. *Tuulse 1958*, 100, tévesen a Hohenstauf építészet hatásának tulajdonítja.

⁴⁰ *Renaud, I. G.*, *Berichten van de Rijksdienst voor het O. B.* 8 (1957/58) 159–171. A gróf leánya Edvard fiának volt jegyese: *Schellart, A.*, uo.

⁴¹ Az összehasonlításhoz l.: *Ebhardt, B.* *Der Wehrbau Europas im Mittelalter*. Bd. 2 Teil 1 (Stollhamm 1958); *Layna Serrano, F.*, *Castillos de Guadalajara*. (Madrid 1962)

⁴² *Clasen, K. H.*, *Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschordensstaates Preussen*. I. (Königsberg; 1927)

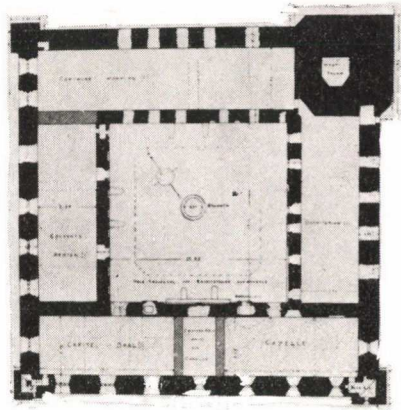
saroktorony csak egyszer jelentkezik (Schwetz, kerek tornyok) és csak a 14. sz.-ban. Az irodalomban gyakori analógiás szerepüket ezért nem fogadjuk el.

Közép-Európa

Az Alpoktól É-ra, Nyugattól Keletig a várépítészet fejlődése sok tekintetben saját utakon járt. Bár az új megoldásoknak azonos kényszerítő okai voltak és számos vártípus elterjedése nemzetközinek mondható (motte, lakótorony, palota-vár stb.), itt a leggyakrabban használt formák a terephez alkalmazkodó kerítőfal és az ehhez épített épületek és védművek laza összességének változataiból állanak. A 12–13. sz.-ban védelmi okokból egyre inkább a minél magasabb fekvést választva a szabályozott formák építésének lehetősége is korlátozott. Ráadásul a Délen és Nyugaton újra szerephez jutó oldalazó tornyok építése is jóval ritkább (kivéve a városfalakat⁴³), főleg Közép-Európában.⁴⁴ Azt nem mondhatjuk, hogy a kereszt-háborúk tapasztalatai itt nyomtalanul múltak volna el: az antik-keleti kettőstornyos kapu bevezetése a 13. sz.-i városfalakon, majd 13–14. sz.-i várakban az alsó Rajna-vidéken erre vezethető vissza.⁴⁵ A várakban kedvelt rusztikás falazás, púposkváder alkalmazás is keleti indíttatású.⁴⁶

A várépítészet elveinek másfajta felfogása lehetővé tette, hogy ugyanaz a vár eredeti magját megtartva a több száz éves fejlődés során tovább bővítve alakulhat át az újabb igények szerint — ez az additív módszer teljes ellentétben áll az ideális elképzelésből fakadó szimmetrikus kompozíció változtathatatlanságával. Az igazi „gótikus várak” ilyen környezetében a szabályos négysaroktoronyos vár kivételességével tűnik ki. A holland és svájci szórványok szoros összeköttetésekkel, valószínűleg építómester átvétellel magyarázhatóak. Elszigetelt a feltűnése a pfalzi Neu-Leiningen városi váraként 1240 körül (kissé trapéz alak, kerek saroktoronyok, egy lakószárny).⁴⁷

A négysaroktoronyos castellum típus közép-európai feltűnésének korai példái az újabb kutatás szerint az utolsó osztrák Babenberg hercegek országából sugároztak szét.⁴⁸ E hercegek a kereszt-hadjáratok résztvevői. V. Lipót (1174–94) a

28. kép. Mewe, német lovagrendi vár, 1281–1310 (Clasen után)

Abb. 28. Mewe, Burg des Deutschen Ritterordens, 1281–1310 (nach Clasen)

3.-ban (1189 —) a szárazföldi úton Bizáncon keresztül, VI. Lipót a 4.-ben (1217 —) a tengeri úton Ciprus érintésével jutott az akkor már összezsugorodott Jeruzsálemi Királyságba. V. Lipót herceg 1194-ben határozta el újonnan megnagyobbított tartománya K-i határa biztosítására *Wiener Neustadt* városának megalapítását. A város egyben az új fontos velencei kereskedelmi út ellenőrzője. A szabályos négyszög alaprajzú város, fallal övezve már a herceg halála után, fia VI. Lipót (1195–1230) alatt épült ki, négy világtáj felé nyíló négy főútjával, a központban fejedelmi palotával. Csak fia, II. Frigyes (szül. 1211) alatt kezdhették meg a második lakóhely és egyben vár építését a város DK-i sarkában, egy ez időben itt még szokatlan új alaprajzi formában.⁴⁹ A városi vár a későbbi átépítések miatt elvesztette formáját, a 13. sz.-i rendszere csak fő vonásaiban rekonstruált: négy szögletes saroktorony egy hatalmas négyzetben a városfalra támaszkodva⁵⁰ (29. kép).

A négysaroktoronyos városi vár alkalmazása további alsó-ausztriai példákkal követhető. Közülük elsősorban a *bécsi Burg*gal kell foglalkoznunk, miután ennek középkori alaprajza valamivel jobban rekonstruálható.

⁴³ Holl, I., Feuerwaffen und Stadtmauern. Acta ArchHung 33 (1981) 201–243.

⁴⁴ Így Tirolban csak a 15. sz. végétől lesz általános a faltornyok használata; Hessenben nagyon ritkák a várakban, itt is a tűzfegyverek miatt terjednek el. Weingartner, J., Tiroler Burgen. (Wien 1962) 33. Happel, E., Die Burgen im oberen Hessen. (Marburg 1905) 146.

⁴⁵ Tuulse 1958, 90. — Ezzel szemben a helyi antik örökség hatását látja: Bornheim g. Schilling, W., Rheinische Höhenburgen. (Neuss 1964) I. 116: Trier, Porta Nigra. U. i. a középkori várkapuk felsorolása.

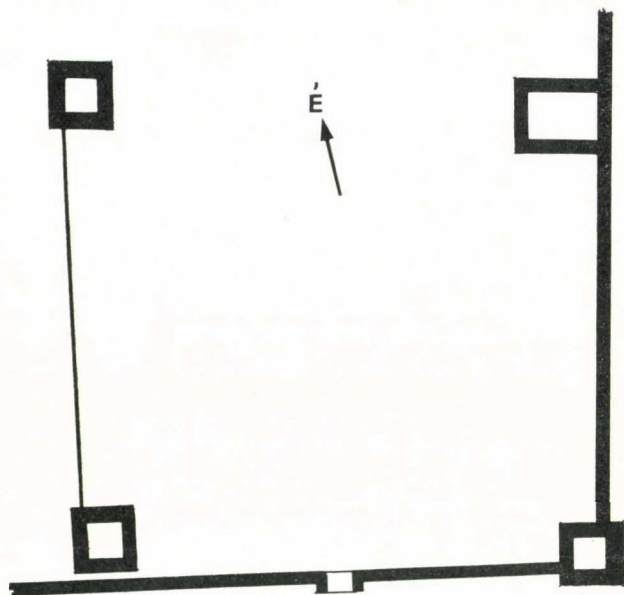
⁴⁶ Bornheim g. Schilling, W., i. m. 231–232, számos Rajna-vidéki példával a 12–14. sz.-ból. Fedden, R., i. m. 43.

⁴⁷ Clasen, H. K., Reallexikon z. D. K. Bd. 2. 167.

⁴⁸ 1000 Jahre Babenberger in Österreich. (Wien 1976), Gerhartl, G., 321–326; Seebach, G., 468–469.

⁴⁹ VI. Lipót 1212-ben délfrancia hadjáratban vett részt, majd Spanyolországban küzdött; ő és fia is Bizánctól nősültek. Mindez hozzájárulhatott nyitottabb szemléletükhöz. 1000 Jahre . . . 124. — A magyar–francia–bizánci kapcsolatokról 1220 körül (II. Endre felesége Robert Courtenay nővére): Gerevich L., Villard de Honnecourt Magyarországon. MűÉ 20 (1971) 82–84. — A Magyarországra 1247-ben az ország Ny-i határa védelmére behívott 50 johannita lovag hatását védelmi építészeti fejlődésére, sajnos, mindmáig nem tudjuk bizonyítani.

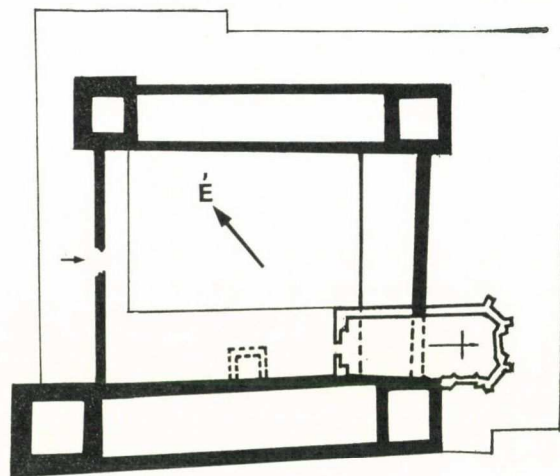
⁵⁰ Építése kezdésének ideje bizonytalan. Az 1945-ös rombolás utáni épületvizsgálat során A. Klaar tisztázta 3 torony 13. sz.-i maradványait. A 15–16. sz.-i kiépítés megnagyobbította. Zykan, J., Die Burg in Wiener-Neustadt . . . Österreichische Z. f. K. u. Denkmalpflege 5 (1951) 120–123.

WIENER-NEUSTADT

13 sz. eleje

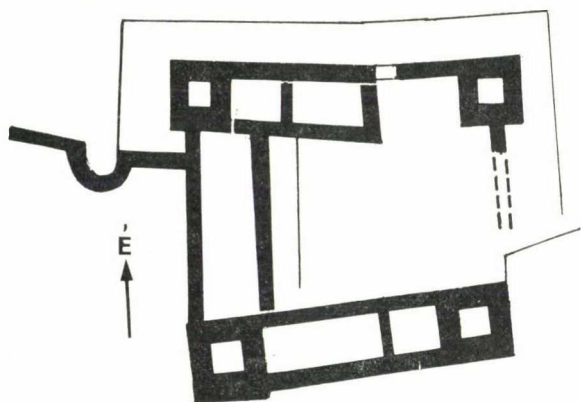
29

WIEN

1276

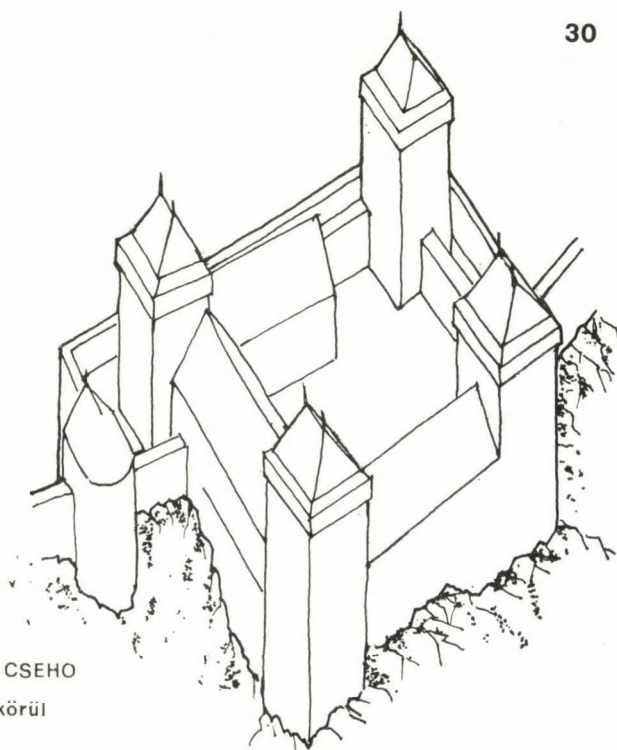
30

KADAN, CSEHO

1250 körül

31

29–31. kép. Közép-európai saroktoronyos várak. (29: Klaar után, 30: szerző rekonstrukciója, 31: Durdík után)
Abb. 29–31. Mitteleuropäische Burgen mit Eckturm. (29: nach Klaar, 30: Rekonstruktion vom Verfasser, 31: nach Durdík)

A maig használt, átépített és bővített épületekből álló együttes középkori alaprajza csak nagy vonásokban deríthető fel a 16. sz.-i vázlatos ábrázolások segítségével. M. Dreger⁵¹ részletes elemzése szerint megállapítható, hogy négyzetes elrendezésű volt, négy saroktoronnyal és három épületszárnyal, a negyedik oldal közepén volt a bejárat kis kaputoronnyal és a várfal tetején folyosóval. Az 1458. évi felosztási szerződésben már szerepel a kápolna is a DK-i szárnyban és már kiépült a negyedik szárny az ÉNy-i oldalon, de csak alárendelt szereppel. A felosztás felsorolásából tudható, hogy DK-i szárnyban kamrák,

fűthető szobák és a kápolna található, az ÉK-i és DK-i szárny egy emeletes, a DNy-i viszont két emeletes; az utóbbiban a „Tanzhaus”, tehát ez volt a palota.

Meldemann 1530. évi fametszetét, Bonifaz Wolmuet 1547 előtt készített városalaprajzát és az 1724-es átépítési tervet vettem össze a 19. sz.-i császári palota alaprajzával, hogy a középkori vár méretei, alaprajzi rendszere fő vonásaiban kirajzolható legyen. Feltételezhetjük ugyanis, hogy az 1724. évi J. L. Hildebrand-féle terv nagymértékben számolt — a kor szokásai szerint —

⁵¹ Dreger, M., Baugeschichte der K. K. Hofburg. Österreichische Kunsttopographie. Bd. 14 (Wien 1914).

még használható fő falakkal és alaprajzának szabálytalanságai is ebből erednek, a középkori állapot tehát ebből még kihámozható. A 19. sz.-i alaprajzba átvétítve előttünk áll a késő középkori rendszer, az ÉNy-i szárnyat, mint legkésőbbit már leahagyva (30. kép).⁵²

Ha a bécsi vár 13. sz.-i elrendezésére akarunk visszakövetkeztetni, úgy meg kell állapítani, hogy biztos támpontjaink nincsenek: hisz a 4 torony egyidejűsége vitatott (a Ny-i nagy tornyot új toronynak, „newen turne” is nevezték a 14. sz.-ban; a 13. sz.-i kápolna helye ismeretlen, de nyitott kérdés a három épületszárny egymást követő sorrendje vagy egyidejűsége is. Kutatási szempontunkat tekintve azonban döntő, hogy: 1. a városfal vonalára épült, 2. négyszögű elrendezésben, sarkain négyzetes tornyokkal, 3. a tornyok egy kivételével csak kismértékben állanak a falsík elé. Az elrendezés lehetőségeit nyújt mind a 4 oldal későbbi beépítésére, de a nagy kápolna (és előcsarnokai) nem illeszkedtek az elvi rendszerhez (ez egyébként is már a negyedik kápolnaalapítás 1447-ből). A külső DNY-i épületszárny, tehát a palota udvari falsíkjából a Wolmuet alaprajzon négyzetes alak ugrik ki, oldalt lépcsővel: ez tehát egy kis bejárati torony.⁵³

A bécsi vár építésének megkezdéséről az irodalomban eltérő véleményeket találunk. Az újabb cikkek a 13. sz. m. negyedére teszik, vagy még VI. Lipót uralkodásához kötik,⁵⁴ az általános városfejlődési adatokból visszakövetkeztetve. Dreger azonban, aki a kérdéssel a legalaposabban foglalkozott, a források alapján az új város-erődítési munkákat már II. Ottokár személyéhez köti (1250-től uralkodott örökösként Ausztrián) és a vár építését is az időnként itt székelő uralkodó művének tartja 1276-tól.⁵⁵ A király, akinek 1260-ban Stájerország is kezére jut, egyre inkább déli tartományait és Bécszet érezhette hatalma kulcsának, s nemcsak a várost kellett erődítenie, de a várost biztosító várra is szüksége volt az ingadozó polgárok ellen. A vár azonban csak 2 évig volt kezén, kiépítését már I. Albert, majd IV. Rudolf folytatta (kápolna alapítások).

A bécsi vár analógiáit keresve az osztrák kutatás régtől fogva hivatkozik számos alsó-ausztriai határvárra. Ezekben valóban közös az, hogy városi várak, négyszög alakban épültek (Klaar, A., „Vierkantburgen” — Horn, Gmünd, Laa a. d. T., Bruck a. d. L. stb.).⁵⁶ Egy részüknél azonban sohasem volt 4 torony, mások alaprajza szabály-

talán. Általában sem építéstörténetük, sem középkori alaprajzuk nem ismert. Talán Ebenfurth (NÖ) vára jöhet számításba: 1643. évi leírása 4 tornyot, négyszögletes udvart, három oldalról régimódi szobákat említ; a 13. sz. végén engedélyezték újrakepítését.⁵⁷ Az ugyancsak analógiaként használt Pottendorf⁵⁸ (NÖ) vízvárának csak 3 tornya ismert, púposkváderekből rakott, kettő között magas gyilokjárós homlokfalal — ez inkább másfajta rendszer lehetett.

Már az eddigiekből is kitűnhet, hogy számunkra a bécsűjhelyi példa több tekintetben is fontos kiindulópont. Hisz a 12. sz. végén és a 13. sz.-ban Alsó-Ausztria, Stájerország és Karintia területén számos új várost, mezővárost alapítanak.⁵⁹ Ezeknél közös a település szabályozott alaprajza (egyeseznél csak kisebb mértékben) négyszög-téglalap alakban, áttekinthető utcarendszerrel.⁶⁰ A városfalak sarkába városi vár épül, egyes esetekben más sarkok erősítésére kolostor. E városi várak között az egyszerű négyszög forma gyakori: ez illeszkedik a legjobban a városfal derékszögű rendszeréhez, de az igazi négy-saroktoronyos megoldás ritka lehetett. A fejedelmi, grófi, püspöki alapítások sorában néhány esetben az itteni uralmat megerősíteni kívánó cseh király is feltűnik: 1263-ban II. Ottokár alapítása Bruck. a. d. Mur (Stájero.), itt a város sarka a hegyen álló várhoz csatlakozik; Leoben 1265-től, itt csak a városfalak saroktoronyai jelentősek, ezeket adományozza tovább; Marchegg⁶¹ 1268-ban létesül, ÉK-i sarkában várral.⁶²

Ismerünk azonban II. Ottokár csehországi városi várai között is olyat, amely ismét a négy-saroktoronyos castellum megvalósítása. *Kadan* városát a király 1261 előtt alapította, a városi vár 13. sz.-i alaprajzát ásatás derítette föl. E szerint a városfal vonalából előreugróan, négyzet alakban (kb. 48 × 50 m) épült, négy saroktoronnyal és egy D-i palotaszárnyal (a többi épületszárny már ez után készült).⁶³ Jellegzetesnek tekinthető hogy a

⁵² Klaar, A. Österreichische Z. f. K. u. D. (1962) 96, szerint mindezek a 13. sz.-ban épültek. Valójában korábbi és későbbi vár is van köztük.

⁵³ Dreger, M. i. m. 78. Klaar és Seebach a század elejére teszik.

⁵⁴ Dreger, M. i. m. 75–78.

⁵⁵ Gutkas, K., in: Die Gotik in Niederösterreich. (Wien 1963) és Klaar, A., ugyane kötetben. — Baravalle, R., Burgen und Schlösser der Steiermark. (Graz 1961) 39, 384. Lechner, K., Handbuch der hist. Städten Österreichs. Bd. 1 (Stuttgart 1970).

⁶⁰ Klaar megkülönbözteti a korábbi „Burgstadt” és a későbbi „Kolonialstadt” formát. — Vár és város kapcsolataról: Kubinyi, A., Acta ArchHung 33 (1981) 161–178.; J. Holl, ArchÉrt 1986.

⁶¹ Schwarz, M., Die Baukunst in Österreich zur Regierungszeit Ottokars... Jb. f. Landeskunde von Niederösterreich N. F. 44/45 (1979) 453–467.

⁶² A vár eredeti alaprajza ismeretlen.

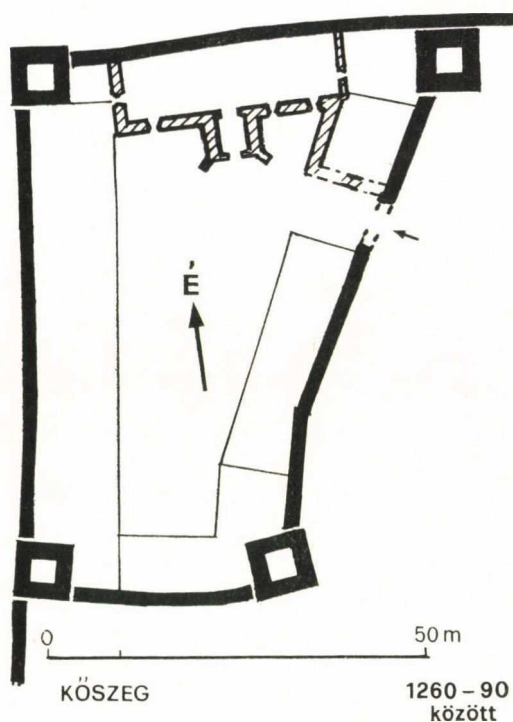
⁶³ Durdik, T. — Lehecková, E., AR 29 (1977) 281–292. Durdik, T., Archaeologia Historica 3 (1978) 46. A király más csehországi városi várai közül csak Chrudim alaprajzát sikerült megismerni: ez már csökevényes formában alkalmazza a castellum típus elemeit: Durdik, T., Archaeologia Historica 6 (1981) 107–115.

⁵² Az ábrázolások megtalálhatók a Kunsttopographie 14. kötetében. — Úgy véljük, rekonstrukciónk pontosabb, mint Klaar, A., Die mittelalterliche Hofburg. Österreichische Z. f. K. u. D. (1962) 94–97. A kápolna sem tartozhat az eredeti rendszerbe.

⁵³ Dreger, M., i. m. Abb. 81–82.

⁵⁴ Klaar, A., i. m., Seebach, G. i. m. 469.

⁵⁵ Dreger, M. i. m. 6–7. „1276: Item secunda urbs Wienne apud portam Pybronis constructur.” Continuatio Vindobonensis. — Az adatot az is megerősíti véleményem szerint, hogy valamennyi kápolnaalapítás Ottokár után történt, az első 1278–96 között.

32. kép. Kőszeg vára 1260–90 között (a szerző rekonstrukciója)

Abb. 32. Die Burg von Kőszeg zwischen 1260–90 (Rekonstruktion vom Verfasser)

szögletes saroktoronyok majdnem teljesen a falsíkok vonalában állanak, vagy csak 1–1 sarkukkal állanak előbbre (31. kép).

A négysaroktornyos castellum közép-európai elterjedésének negyedik példája *Kőszeg vára*. Építéstörténetének fő szakaszait és eredeti formáját az 1960–62 között végzett ásátás segítségével ismerhettük meg.⁶⁴ E szerint még a 13. sz. m. felében (valószínűleg az 1260–70 körüli háborús évtizedek során) építtette városi váraként Kőszegi Henrik bán. Az első szakaszban csak a 4 saroktorony és az összekötő falak épültek ki, a városfallal egy időben, mintegy 53×72 m-es trapéz alakú területet leválasztva a város ÉNy-i sarkából. (Ekkor a külső várfal még ugyanúgy pártázatos kiképzésű, mint a városfal; valószínűleg fából készült ideiglenes épületekkel elégedtek meg a vár befelé néző oldala mellett az első években.) A várnégyszög létesítését azonban rövidesen követte az É-i palota felépítése 30 m-es hosszban, udvari homlokzatán az ötödik toronnyal. E palota tulajdonosa már Iván gróf lehetett, aki örökségként a várat 1279-ben kapta kézhez és lakóhelyéül is

⁶⁴ Az általunk kidolgozott és régészetileg bizonyítható építéstörténet a legkésőbbi (16. sz.–) periódusoktól eltekintve teljesen más, mint a műemléki kutatás által közreadott. Utóbbi csak az újonnan feltárt É-i szárny létezését (nem pedig kronológiáját) vette át az ásátás eredményeiből: *Gergelyffy A., – Sedlmayr J., A kőszegi Jürisich-vár.* (Bp. 1964) – Az ásátás feldolgozása folyamatban. A 13. sz.-ot érme, kerámia keltezi.

kiszemelhetette. A jó védhetőség érdekében a lakóépület földszintjén az udvar felé csak rés alakú világítónyílások voltak, bejárata csak a tornyon keresztül vagy kerülő úton az ÉK-i belső udvaron keresztül nyílt; a földszintnek gazdasági és konyha rendeltetése lehetett. A reprezentatív palota és a fűthető lakókamrák az emeleten helyezkedtek el. A további három épületszárny csak ezt követően, fokozatosan épült ki, a várat övező falsorosok is későbbiek (32. kép).

A kőszegi vár a négysaroktornyos castellum első magyarországi példája, létesítése azonos indítékokra vezethető vissza, mint Bécsújhely és Kadan esetében (illetve más ausztriai alapított városoknál): a feudális territoriális hatalom biztosítása újonnan alapított várossal,⁶⁵ mely fallal kerítve és várral erősítve gazdasági és katonai vonatkozásban egyaránt támaszpontja a legerősebb oligarcha családoknak.

Típusában a várat szoros kapcsolat fűzi mind a bécsi, mind a cseh példához: 1. tornyai egy kivételével nem állanak a falsík előtt, 2. udvara nem volt körülépítve, 3. palotaszárnyának homlokzati kaputornya van (Bécs), 4. eredetileg nem volt nagyobb kápolnája, 5. a városfalhoz kapcsolódik. Elhelyezése a szabályos városalaprajz tervezésével⁶⁶ egyidejű – ebben közelebbről kapcsolódik a szabályos bécsújhelyi előképhez. – A kőszegi vár és közép-európai társai jellegzetes politikai és kulturális összetevők eredményei. Az egyik kiindulópont a nagy városalapítási hullám, mely eljut a tervezett, szabályozott formákhoz; a másik a városi vár létesítésének hatalmi követelménye és hozzáigazítása a tervezett sémához; a harmadik a bizánci-keleti várformák egyik típusának megismerése és (legegyszerűbb formájának) alkalmazása. A század elején megépülő bécsújhelyi példa – ez lehetett talán a leghabzósebb (esetleg további alsó-ausztriai kisugárzásaival) kelthette fel II. Ottokár király figyelmét és ösztönözte hasonló építkezésekre. A nyugati országrészt birtokló Kőszegi család Ottokárral hol szövetséges (1271), hol ellenséges viszonyban, de tevékenységét jól ismerve új építkezése során az ekkor terjedő castellum típust másolja, mint legkorszerűbb városi várformát. Nem tekinthetjük véletlennek azt sem, hogy ez a közép-európai csoport egészen más megoldású, mint a nyugati szabályos alaprajzú saroktornyos várak, melyek az azonos gyökerek ellenére más fejlődési utat követve sokkal korszerűbbek; a közép-európai csoport a legegyszerűbb bizánci sémát követi, úgy mint a korai apuliai (1233).

⁶⁵ *Planitz, H., Die deutsche Stadt im Mittelalter.* (Weimar 1975⁴) 168–178. *Lavedan, P. – Hugueney, J., L'urbanisme au Moyen Age.* (Genève 1974).

⁶⁶ Csak a további ásátás derítheti fel, hogy az „alapítást” megelőzte-e egy korábbi településrag. A város kis mérete azt bizonyítja, hogy csak kisszámú lakossal számoltak.

A 14–15. századi szabályos alaprajzú váraink már kezdetől érdekelték a kutatást. Egyes várak építéstörténetének felderíthetősége, eredeti formájuk bizonytalansága miatt (Pozsony, Gyula, Várpalota) az egész csoport fejlődéstörténete homályos volt, illetve nem ide tartozó típusokkal keveredett.⁶⁷ Az újabb régészeti kutatás eredményeként már nyilvánvaló, hogy több nem ebbe a csoportba tartozik (Pozsony palotából, majd lakótoronyból fejlődött, Gyula, Kisvárdra másfajta alaprajzú) de a maradék sem eredeztethető a csehországi „kéttornyos palota-típus” 1357-től nyomon követhető példáinak „azonos alkotási elvéből”.⁶⁸ A leszármazás szempontjából már régen említett olasz,⁶⁹ mediterrán⁷⁰ mintaképek hatásával számolhatunk, bár mint példáinkból is látható, jelentős különbségek is vannak.

A négysaroktornyos vár kifejlett formájának első hazai jelentkezése egyben a legnagyobb szabású is: Nagy Lajos a korábbi várat leromboltatva építteti ki *Diósgyőrt*, téglalap alaprajzban; az erőteljes vastagságú külső falakkal zárt tömbbé formált várban mind a négy oldalon épületszárnyakkal. A négy torony teljesen a falsíkokba simul, csak felső emeleteik jelentkeztek torony formában, kőgyámos erkélyfolyosókkal (33. kép).

A király másik új építkezése *Zólyom* (Zvolen, Szlov.) várkastélya; ez is téglalap alaprajzú. *Diósgyőrnél* valamivel nagyobb, itt is teljesen zárt tömbként jelentkezik, amit fokoz, hogy már csak két toronnyal épült. Alaprajzi beosztása ennek ellenére sem zavart, sőt még kierleltebb, mint *Diósgyőrnél*. A bejárat ülőfülkés folyosója például, mely *Diósgyőrről* régi védelmi szempontok szerint az egyik torony mellett nyílik, itt a középtengelybe került, ami úgy a homlokzat, mint az udvar szimmetriájának hatását emeli. Közös mindkét esetben az egyik épületszárny

⁶⁷ Gerő L., Magyarországi várépítéset. (Bp. 1955) 216–234, „szabályos belső tornyos vár” csoportja. *Menclová, D.*, Közép-európai XIV. és XV. századi szabályos alaprajzú várpaloták. MűÉ 7 (1958) 81–103.

⁶⁸ *Menclová, D.*, i. m. 96. Így a cseh példák után sorakoztatott Gesztés ezeknél korábbi, a 14. sz. e. felébe tartozik: *G. Sándor M.*, FA 16 (1964) 163–179; ugyanakkor faragott részletei a királyi várak cseh–magyar kőfaragó stílusába sorolhatóak.

⁶⁹ *Szendrei J.*, A diósgyőri vár története. (Bp. 1927) francia- és olaszországi előképeket említ; *Dercsényi D.*, Nagy Lajos kora (Bp. é. n.) 98, a király olaszországi útjaira hívja fel a figyelmet. Legújabbban „délfancia–északolasz határterületről... avignoni közvetítéssel” magyarítja eredetét *Balogh J.*, MűÉ 30 (1981) 144. — Az általunk bemutatott itáliai Celano két védőerkély-sorával közelebb áll, árkádsora azonban jóval fejlettebb.

⁷⁰ *Gerevich L.*, In: *Balogh J.* — *Dercsényi D.*, A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig. (Bp. 1964³) 158. *Czeplédy I.*, In: Művészet I. Lajos király korában. Szerk. Marosi E. — Tóth M. — Varga L. (Bp. 1982) 234–240. *Ua.*, A diósgyőri vár. (Bp. 1971), itt a régi irodalom. — *Ebhardt, B.* i. m. Bd. 2. Teil 2, 521, apuliai hatásra gondolt.

árkádos nyitása az udvar felé, valamint a kápolna szentélyének a tömbből kiugró sokszögű záródása.⁷¹ — A várkápolnának ilyen hangsúlyos kezelése aránylag ritka a szabályos alaprajzú rendszereknél, de régebben egyes francia, illetve angol váraknál már megtalálható (ott azonban külső kiképzésük egy toronyba olvad) — végső soron pedig keresztves várnál is alkalmazták (pl. 2, 4. kép). *Zólyom* esetében a kifelé néző ablakok sora és az emelet lezárása is a homlokzatok egységes zárt hatását, horizontális tagolását jelentette, amivel inkább az itáliai lakókastélyos jellegét utánozta (34. kép).

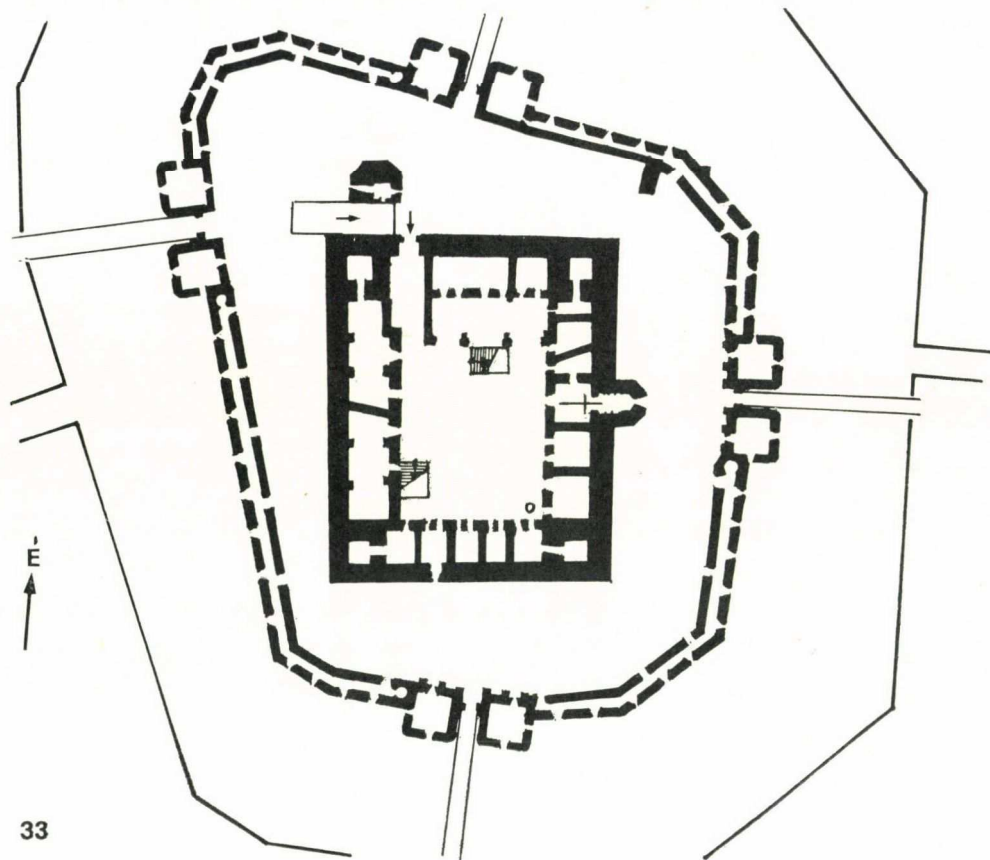
Amíg *Zólyom* külső védművei inkább csak később épülnek ki, a diósgyőri esetében a várfunkció hangsúlyozását nagyarányú külső védművei és széles vizesárka is mutatja. A szimmetrikus szerkesztési elvnek megfelelően (bár a terepviszonyokkal számolva, kissé eltorzítva) mind a négy oldal felé nyílt egy-egy kapu a külső várfalból, kettős, a falsíkból kiugró tornyokkal védve. Ez a megoldás mind a hazai, mind a közép-európai összehasonlításban is kivételes, és azokat a fejlett védelmi elveket követi, amelyeket csak a legjelentősebb nyugati királyi váraknál alkalmaztak.

A négysaroktornyos vár következő hazai példája *Kismarton* (Eisenstadt, Burgenland). A település városi fejlődése a 14. sz.-ra esik, a városfalat a Kanizsaiak 1371-ben emeltetik, és ez években készülhetett el a város ÉNy-i sarkában várak is (35. kép).⁷² A 17. sz.-i átépítések teljesen eltüntették ennek falait, csak a pontos felmérés rajzolja ki a ma is jelentkező maradványokat. E szerint az eddigi példák közül az egyik legszabályosabb megoldású volt, négyzet alakban, tornyait a falsíkokból kissé kiugratva. Létesítésében nem annyira a diósgyőri, korban hozzá közelálló vár hatásának érvényesülését látjuk, mint inkább a környék korábbi példáit, a városba költöző udvartartás gyakorlatiasabb szempontjait, de ugyanakkor másfajta stratégiai indítékát (városfalhoz kapcsolt vár). A Hufnagel-féle városkép-metszet bizonyossága szerint a város felé álló DK-i torony volt a legerősebb, ami a bécsi és köszegi példák hatását mutatja (kapuoldal védelme).

A saroktornyos castellum-típus divatja tovább követhető. A 15. sz. elején (az építkezés pontosabb idejét nem ismerjük) *Zsigmond* király egy régebbi palota helyén építteti fel *Tata* várát, a tóparton. A várkastély négyzet alakban épült, de az anjoukori példáktól eltérően csak 3 épületszárnyal. Egyezik viszont a királyi várakkal a kápolna elhelyezésében: ez a K-i szárny közepére került, kiálló szentéllyel. Az emeleti lovagterem a tóra néző szárnyat foglalta el, ez oldalon a tornyok csak kissé törik meg a falsíkot. Az ÉNy-i oldalon

⁷¹ *Menclová, D.*, i. m. 95, sorolja fel az egyező jegyeket.

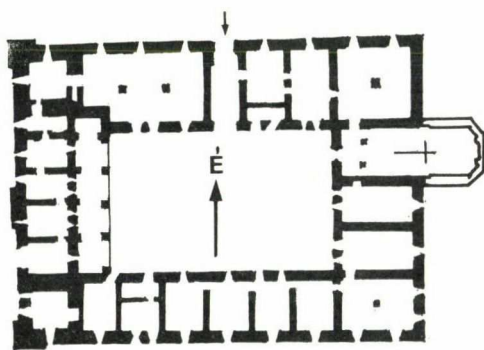
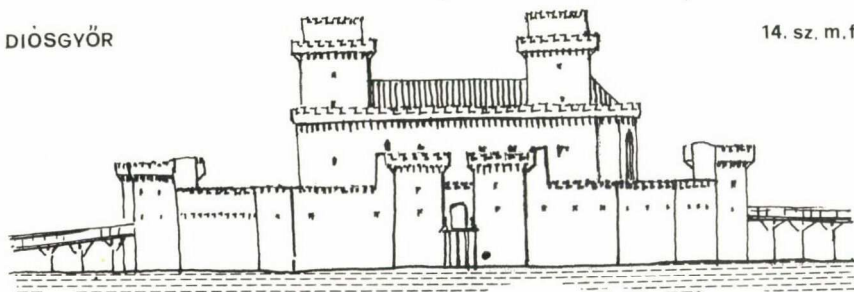
⁷² *Dümmerling Ö.*, A kismartoni középkori vár. SSz 14 (1960) 80–87. Az alaprajz Rados J. és A. Klaar alapján. 1392-ben Kanizsai István már itt tartotta esküvőjét *Zsigmond* király jelenlétében. — *Lechner, K.*, i. m. 722.

33

DIÓSGYŐR

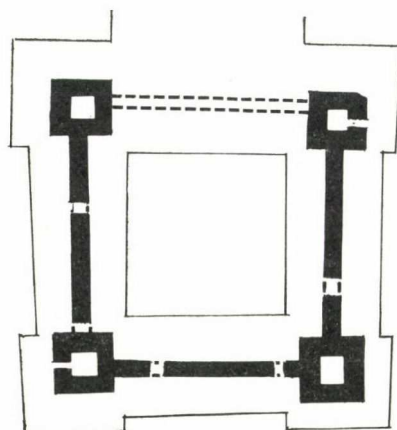
14. sz. m. f.

ZÓLYOM

14. sz. vége

34

KISMARTON
1371-73

35

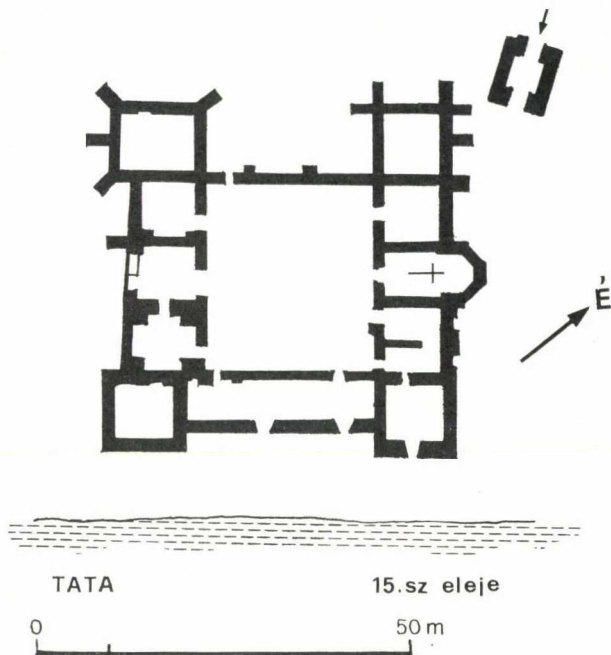
33—35. kép. 14. századi várak. 33: Diósgyőr (Ferenczy után). 34: Zólyom (Zvolen, Lux után). 35: Eisenstadt 1371—73 (Rados—Klaar után)
Abb. 33—35. Burgen aus dem 14. Jh. 33: Diósgyőr (nach Ferenczy). 34: Zólyom (Zvolen), nach Lux). 35: Eisenstadt 1371—73 (nach Rados—Klaar)

viszont a két torony teljes tömegével előreugrik: ez a megoldás, mint láttuk, eltér a hazai gyakorlattól és a klasszikus elvek érvényesülését jelenti. A külső védműből csak egy, a sarkon álló kaputornyot lehetett az ásatás folyamán ehhez a periódushoz kötni⁷³ (36. kép). — A kétemeletes épületszárnyak reneszánsz átépítése, az udvari pillérsor már Mátyás király személyéhez kötődik: evvel az eredeti itáliai példákhoz egészen közel került.

A szabályos alakú vár további példája ismét egy palotaegyüttes gyökeres átépítése során jött létre. *Várpalota* várát Ujlaki Miklós 1439–45 között építteti fel. Ez megint visszatérés a diósgyőri—zólyomi zárt tömbhöz: a négy torony a falsíkon belül, egybeolvadva állt. A lakószárnyak kismértékű szabálytalansága a megelőző épületek elhelyezkedéséből adódott; a belső udvar egységes hatású térformálását viszont már az emeleten körülfutó loggia adta, így továbblépve, mint előképei.⁷⁴

Moldvai várak

Bemutatásunkat a moldvai várak csoportjával zárjuk. Formájukat, építéstörténetüket a régészeti kutatás derítette fel.⁷⁵ Három emlék tartozik a castellum típushoz: *Scheia* (Suceava) trapezoid formájú, a sarkokon teljesen előreálló négyzetes tornyokkal, *Scaun-Suceava* már szabályos elrendezésű és nemcsak sarkain, de a várfalak közepén is tornyokkal ellátott, *Neamtului* vára viszont a tornyokat a falak belsejébe vonja vissza (38–40. kép). Típusaikkal kapcsolatban a kutatás többféle származtatást vetett fel régebben, így oroszországi és német lovagrendi közvetítést is, ennél azonban jóval megalapozottabb a bizánci eredet hangsúlyozása. A moldvai állami fejlődésnek megfelelően a 14. sz. végén épültek, I. Péter fejedelem idejében (1375–92). Mint alaprajzaikból is leolvasható, a közép-európai csoporttal nem állnak közvetlen kapcsolatban: az első kettő a klasszikus oldalozó tornyokat alkalmazza. Talán a harmadiknál vehető fel az anjov hatás, a kifelé zárt tömb alkalmazása, de a nagy támpillérek megtörik a felületeket. *Scheia* vára egészen a klasszikus példákhoz igazodott: nem voltak belső épületei, a katonák a tornyokat lakták. A váraknak eredetileg nem voltak külső védműveik, *Scaun* — a feje-

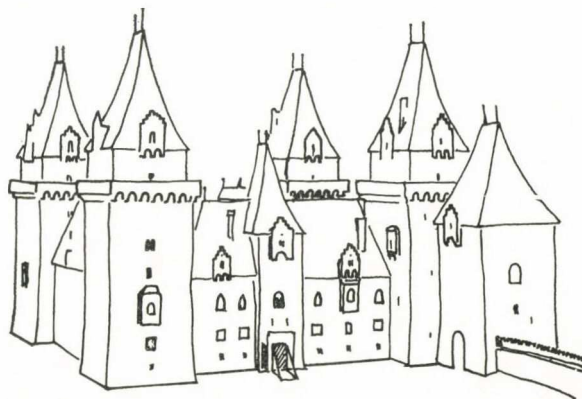

36. kép. Tata, 15. sz. eleje (B. Szatmári után)
Abb. 36. Tata, Anfang 15. Jh. (nach B. Szatmári)

delmi székhely — csak 1476 körül kap tornyos kerítőfalat (38–40. kép).

*

A négysaroktornyos szabályos alaprajzú várak a középkori Magyarországon két csoportra bonthatóak. Eredetük a déli castellum típus hatására vezethető vissza; többféle közvetítő úton. A *korai csoport* a bizánci, szögletes saroktornyos megoldás közép-európai, osztrák—cseh adaptációja; formája már a helyi fejlődés konzervatívabb vonásaitól befolyásolva alakult, és ezért tornyait többé-kevésbé a várfalsíkba visszavonja. Az általános várépítészeti-fejlődésnek megfelelően kezdetben csak egy palotaszárnya van (az órség a tornyok-

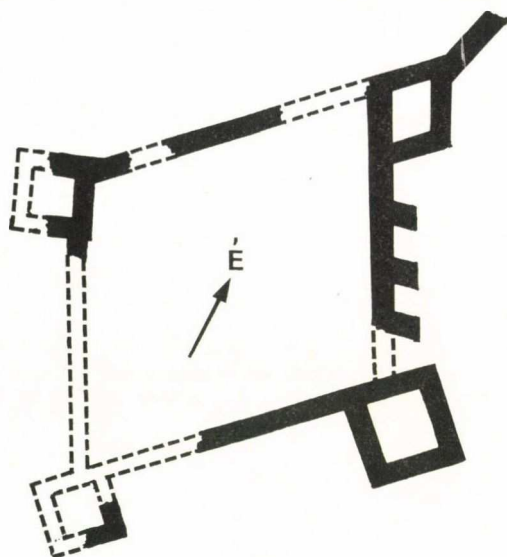

37. kép. A bécsi vár a 15. sz. végén (rekonstruált modell után)
Abb. 37. Die Wiener Burg, Ende 15. Jh. (nach einem rekonstruierten Modell)

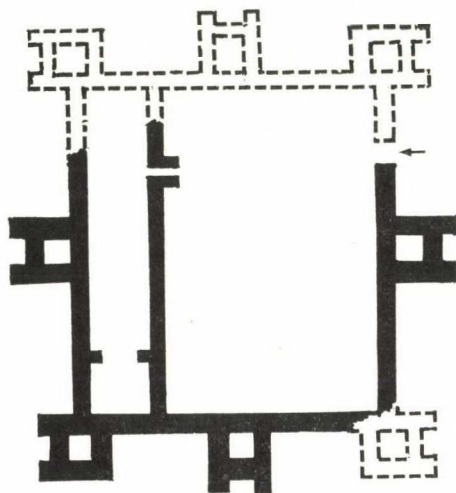
⁷³ B. Szatmári S., ArchÉrt 101 (1974) 45–54. *Ua.*; In: Várépítészetiünk. Szerk. Gerő L. (Bp. 1975) 276–281 Zsigmond uralkodása elejére teszi az építkezést, de ennek bizonyítása a leletek, kőanyag segítségével még hátra van. Véleményünk szerint Zs. helyzete inkább később tette lehetővé a teljes átépítést.

⁷⁴ Gergelyffy A., VMMK 6 (1967) 259–276; VMMK 13 (1978) 103–111.; *Ua.* In: Várépítészetiünk... 282–287.

⁷⁵ Összefoglalóan: Diaconu, G.—Constantinescu, N., Cetatea Scheia. (București 1960) 108–117, a régi vélemények cáfolatával. Matei, K. D., Contribuții arheologice la istoria orașului Suceava. (București 1963) 176.

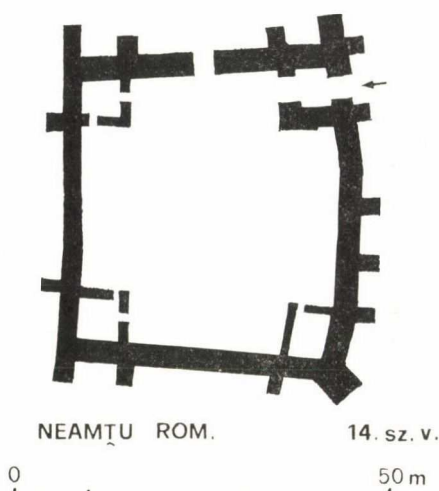

SCHEIA ROM.

SUCEAVA ROM.

14. sz. v.

NEAMTU ROM.

14. sz. v.

0 50 m

38–40. kép. Moldvai várak a 14. sz. végén (Constantinescu után)

Abb. 38–40. Burgen aus der Moldau, Ende 14. Jh. (nach Constantinescu)

ban). Nálunk is az európai városfejlődés egy jellegzetes megnyilvánulásaként a szabályos alaprajzú város vára: Kőszeg. Jelentős késéssel jelentkezik Kismarton esetében, de itt is városi várként (a szabályozottan tovább növelt település sarkába tervezve).

A késői csoport a királyi várépítéssel példáival indul Magyarországon. E korban már Európaszerte divatos a szabályos kastélytípus, ennek négy épületszárnyas megoldását használják nálunk is, de külső megjelenése más, tagolatlan homlokzatokkal, horizontális elrendezésű nagy ablak-sorral: Diósgyőr. A további fejlődés során a palotajelleg erősödésével, a tornyok redukálásával épülnek: Zólyom, majd Zsigmond várpalotája saroktornyok nélkül (Végles, Víglaš, Szlov.). Zsigmond másik vára, Tata, több irányból is kaphatta indítékait. Tornyainak megoldása közelebb áll egyes itáliai várakéhoz, a kápolna elhelyezése az anjou példákhoz, de még mindig csak 3 épületszárnyal rendelkezik. Ugyanígy többfajta ösztönzés eredménye Ujlaki építkezése Várpalotán; a zárt külső az anjou példák nyomán; csak 3 épületszárny (ez is sok lehetett), fokozott reprezentációs igény emeleti loggia sorral, a településbe áthelyezett vár – a kor kényelmi igénye.

Négyszaroktornyos váraink változatossága a különböző korszakokban jelentkező hatások eredménye. Egyesek megjelenését – ugyanúgy, mint Európa más országaiban – a nagy oligarcha családoknak a királyt utánzó⁷⁶ építkezése magyarázza (Kőszegiek, Ujlaki M.). A részletmegoldások inkább a hazai építőműhelyek gyakorlatából⁷⁷ táplálóztak, mint a külföldi példákból.

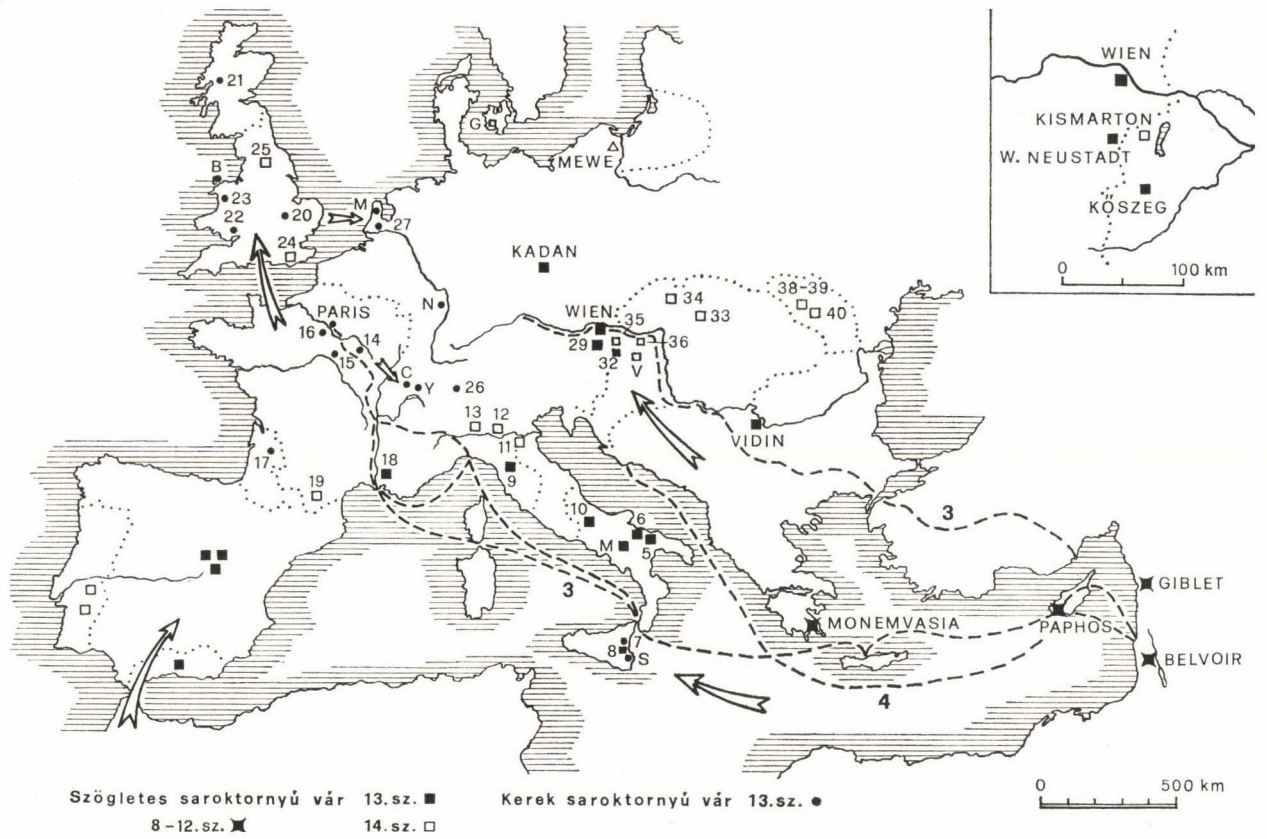
Holl Imre

Irodalom

- Finó 1967: *Finó, J. F.*, Forteresses de la France médiévale. (Paris 1967)
 Kiess 1961: *Kiess, W.*, Die Burgen in ihrer Funktion als Wohnbauten. (München 1961)
 Toy 1966: *Toy, S.*, The Castles of Great Britain. (London 1966)
 Tuulse 1958: *Tuulse, A.*, Castles of the Western World. (London 1958)

⁷⁶ Lásd a francia, svájci, holland példákat. — Ugy *Menclová, D.* i. m. 101–102, de a Kismartoniak nem Zsigmondot, hanem környéküket utánozták. *Fügedi E.* is felveti a kérdést, In: Várépítészettünk . . . 82. — A királyi udvartartás befolyásáról más téren: *Holl I.*, Dunántúli kályhaecsempék. VMMK (sajtó alatt).

⁷⁷ Lásd pl. az Anjou-kori ablakmegoldásokat: *Gerevich, L.*, Mitteleuropäische Bauhütten und die Spätgotik. *Acta Hist ArtHung* 5 (1958) 246–255; Buda, Zólyom, Végleges, Visegrád.

41. kép. A fontosabb szabályos alaprajzú, saroktoronyos várak térképe
 Abb. 41. Karte der wichtigeren Burgen mit Eckturm von regelmäßiger Anlage

42-43. kép. Kőszeg. A vár DK-i és ÉK-i tornyai
 Abb. 42-43. Kőszeg, Burg. SO und NO-Turm

Der Aufsatz befaßt sich mit der europäischen Entwicklungsgeschichte der mittelalterlichen Kastellburgen mit vier Ecktürmen von regelmäßiger Anlage. Diese verschiedene Lösungen zeigende Gruppe fügt sich mit ihrer regelmäßigen, symmetrisch konstruierten Bauweise nur schwer in die andere Anschauung zeigende Entwicklung des europäischen Burgbaues. Ihre antiken Wurzeln kamen mit der Verbreitung der byzantinischen Architektur zu Kräften, zahlreiche Varianten von ihnen erschienen besonders in der arabischen Baukunst des 5–8. Jhs, sodann im Nahen Orient. Ihre verschiedene Formen zeigenden, jedoch sehr entwickelten Lösungen sind uns unter den byzantinischen bzw. Kreuzritterburgen des 12. Jhs bekannt.^{8–17} Hier erschien auch eine neue Anschauung in der Defensive: die aktive Verteidigung (Flankierungstürme, Zwinger), die nicht mit dem allmählichen Rückzug der Verteidiger rechnet. Ihre Wirkung bedeutet im westlichen Burgbau stellenweise eine entscheidende Änderung.

Im weiteren wird die Entwicklung der italischen und sizilianischen Burgen von Friedrich II. überblickt, unter Betonung der antike und orientalische Traditionen miteinander verschmelzenden Lebensauffassung des Kaisers¹⁸ (Abb. 5–9). Hiernach werden die norditalischen Kastellburgen mit regelmäßiger Anlage, insbesondere ihre entwickelten Lösungen aus dem 14. Jh. erörtert (Abb. 11–13). Im französischen Burgbau erscheint im ausgehenden 12. Jh. die Burg mit vier Ecktürmen, sodann wird diese Form in der Reihe der um 1200–1220 entstehenden königlichen Burgen allgemein beliebt, offenkundig auf die vermittelnde Rolle des 3. Kreuzzuges. Ihre einfacheren und komplizierteren Lösungen hat vor allem die Umgebung des Königs nachgeahmt. Charakteristisch für diese Burgen sind die Türme mit rundem Grundriß, die Anwendung der byzantinischen Doppeltortürme, zuweilen die orientalische Mauersohle mit Abkrägung^{21–30} (Abb. 14–17). — Die Ecktürme mit viereckigem Grundriß kommen selten vor, erscheinen vielmehr im Süden, etwas später (Abb. 18–19). — Der französische Burgbau hat die entwickelten orientalischen Elemente angewendet und so neue Typen zustande gebracht; diese haben die Funktion der Burg und des Kastells vereinigt.

Auch der Entwicklung des englischen Burgbaues gaben die Erfahrungen der Kreuzzüge sowie die Kenntnis der französischen Entwicklung einen Schwung. Außer der weiteren Ausprägung der traditionellen Elemente (Wohnturm, Innerburg) erscheint vom Jahre 1266, sodann im Laufe der Blütezeit des Edwardschen Burgbaues von 1277 an auch hier das neue, regelmäßige System. Neben dem unmittelbaren französischen Einfluß verleiht auch hier die lokale Entwicklung den Burgen eine eigenartige Form; im allgemeinen durch den kräftigeren Ausbau der Türme, vor allem der Tortürme, zuweilen mit häufigerer Anwendung der äußeren Wehrbauten. Zwischen den Mauern finden wir 1–3 Wohnflügel (Abb. 20–23). — Die Entwicklung im 14. Jh. zeigt auch hier in die Richtung des größeren Komforts, in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts baut man auch schon Ecktürme mit viereckigem Grundriß (Abb. 24–25).^{31–37}

In der Schweiz erscheinen um 1260, in den Niederlanden nach 1282 die Kastellburgen mit vier runden Ecktürmen als Ergebnis der französischen bzw. englischen Verbindungen (Abb. 25–27).^{38–40}

Die iberische Entwicklung blieb außerhalb der europäischen Gestaltung des Burgbaues; als Ergebnis des frühmaurischen Einflusses sind hier die viereckigen Systeme von Anfang an bekannt, obwohl man nicht immer auf die Ausbildung des symmetrischen Grundrisses bestrebt war. — Die Burgen des Deutschen Ritterordens in Preußen bilden eine andere, selbständige Gruppe; sie entwickeln verhältnismäßig spät die regelmäßige Lösung, jedoch sind ihre Ecktürme nur von dekorativen Charakter.

*

Die Entwicklung der mitteleuropäischen Burgen ging in vieler Hinsicht ihre eigenen Wege, die konservativen Lösungen (Wohnturm, Palasburg, Randhausburg) sind allgemein vorzufinden; außerdem bevorzugte man die an Höhen erbauten, sich dem Gelände mehr anpassenden Burgbauten. Die Flankierungstürme kommen hier nur sehr selten vor (mit Ausnahme der Stadtmauern).^{43–44} Der Einfluß der antiken, orientalischen Lösungen erscheint auf Grund der Erfahrungen der Kreuzzüge eher in einzelnen Elementen (Tor mit Doppeltürmen, rustikale Mauerung mit Buckelquadern).^{45–56}

Das Erscheinen des Kastells mit vier Ecktürmen beginnt in Mitteleuropa in dem Lande der letzten österreichischen Babenberger. Leopold V. und VI. nahmen an 3., bzw. 4. Kreuzzug teil; letzterer und sein Sohn heirateten aus Byzanz. Mit der Errichtung von Wiener Neustadt erscheint nach 1194 die ummauerte Stadt von regelmäßiger Viereckform; ihre Stadtmauer und die in ihrer Ecke erbaute Burg mit vier Ecktürmen entstand zu Beginn des 13. Jhs (Abb. 29).^{48–50}

Den mittelalterlichen Grundriß der Wiener Burg haben wir mit Hilfe des Stadtplans aus dem 16. Jh. und des Umbauplans des Jahres 1724 rekonstruiert, auf den präziseren Grundplan des 19. Jhs projiziert (Abb. 30). Ihre Baugeschichte hat Dreger von anderen Verfassern abweichend bestimmt,⁵¹ demnach wurde mit ihrem Bau im Jahre 1276 begonnen, um die Herrschaft von Ottokar II. zu sichern.⁵⁵ Den vollständigen Ausbau setzte man später fort; dem NW-Gebüdeflügel fiel nur eine nebensächliche Funktion zu, die große Kapelle wurde erst 1447 erbaut.

Ottokar II. hat auch in den österreichischen Ländern Städte gegründet (Bruck a. d. Mur 1263, Leoben 1265), von diesen ist Marchegg mit der 1268 in die Ecke der Stadt gesetzten Burg ein wichtiges Beispiel.^{61–62} Von seinen Städtegründungen in Böhmen ist Kadan (Kaaden) mit seiner vor 1261 entstandenen Stadtburg ein Beweis für die Anwendung des Systems mit regelmäßiger Anlage: mit vier Ecktürmen und einem südlichen Palasflügel (die übrigen wurden später erbaut).⁶³ Charakteristisch ist hier auch, daß ihre viereckigen Ecktürme fast völlig in der Mauerflucht stehen oder nur mit je einer Ecke hervorragen (Abb. 31).

Unserer viertes mitteleuropäisches Beispiel ist die Burg von *Kőszeg*. Die Hauptphasen ihrer Baugeschichte und ihre ursprüngliche Form hat unsere Ausgrabung zwischen 1960–62 geklärt.⁶⁴ Demnach wurde die Burg in der zweiten Hälfte des 13. Jhs erbaut, wahrscheinlich um 1260–70, als Stadtburg des Banus Henrik *Kőszegi*. In der ersten Phase sind nur 4 Ecktürme und die Verbindungsmauern entstanden, mit der sich anschließenden Stadtmauer zusammen, ein 53 × 72 m großes Gelände abgetrennt. (Zu dieser Zeit ist die Burgmauer ebenso mit Zinnen-Krönung versehen, wie die Stadtmauer; wahrscheinlich mit provisorischen Holzgebäuden, für die Verteidiger waren die Türme am wichtigsten.) Bald darauf folgte der nördliche Palas, in 30 m Länge, an der Hoffassade mit einem fünften Turm, durch welches ein Eingang führte. Der Besitzer dürfte der Graf Iván gewesen sein, der die Burg 1279 in Besitz nehmen konnte und sie für sich als Wohnsitz wählte. Der repräsentativere Palasteil und die heizbare Wohnkammer befanden sich auf dem Stockwerk. Die anderen drei Gebäudflügel wurden allmählich nachher erbaut (Abb. 32).

Die Burg von *Kőszeg* ist das erste beweisbare Beispiel eines Kastells mit vier Ecktürmen in Ungarn; sie wurde aus demselben Bedenken erbaut, wie bei den anderen gegründeten österreichischen und böhmischen Städten: zur Sicherung der feudalen territorialen Macht mit Städtegründung und Burg, als Stützpunkt sowohl von wirtschaftlicher als auch militärischer Hinsicht. Dem Typ nach ist die Burg von *Kőszeg* mit dem Wiener und dem böhmischen Beispiel eng verbunden: ihre Türme springen mit Ausnahme eines einzigen nicht vor die

Mauerflucht, ihr Hof war nicht umgebaut, der Palas hat einen Fassadenturm (Wien) und hatte ursprünglich keine größere Kapelle. — Sie ist mit den anderen Burgen zusammen das Ergebnis der typischen politischen, kulturellen Komponenten: die große Welle der Städtegründungen mit geplantem Grundriß; das Erfordernis zur Errichtung einer Stadtburg; die Anwendung des einen Typs der byzantinisch-orientalischen Burgformen in einfacher Ausführung. Das Beispiel von Wiener Neustadt dürfte das Interesse von Ottokar II. erweckt haben. Die Familie Kőszegi stand mit Ottokar in enger Verbindung (1270 hielten sich die Kőszegi auch in Ottokars Hof auf) und zum neuen Bau übernahm er auch die damals um sich greifende Stadtburgform. Die mitteleuropäische Gruppe zeigte eine ganz andere Lösung als die verschiedenen westlichen Gruppen (die viel moderner waren), sie folgt dem einfachsten byzantinischen Schema (wie die frühapulische, 1233).

Die Burgen mit vier Ecktürmen von regelmäßiger Anlage des 14–15. Jhs werden im mittelalterlichen Ungarn durch die Bautätigkeit des Königs Ludwig d. Gr. in der zweiten Hälfte des 14. Jhs durch die Errichtung von *Diósgyőr* und *Zólyom* (Zvolen) begonnen. Für beide ist charakteristisch, daß sie schon Vierflügelbauten sind, ihr Eingang hat eine Toreinfahrt mit Sitznischen, an der einen Seite des Hofes finden wir eine Arkadenreihe, nach außen zu ist die Fassade geschlossen, die Mauerflucht wird nicht durch Türme durchbrochen (bei *Zólyom* gibt es nur 2 Türme) und die Anbringung der Kapelle ist betont (Abb. 33–34). Die äußeren Wehrbauten von *Diósgyőr* mit den Doppeltürmen ähneln den entwickeltesten frühen Beispielen des symmetrischen Systems.^{68–71}

Die Burg von *Kismarton* (Eisenstadt, Burgenland) wurde um 1371–73 erbaut,⁷² in der Stadt der Familie Kanizsai. Durch den Umbau im 17. Jh. sind die Mauern völlig verschwunden, nur ihr Gerippe zeichnet sich ab (Abb. 35). Ihre Türme standen aus der Mauerflucht etwas hervor, bei ihrem Bau machten sich die in der Zeit näher gestandenen Beispiele nicht geltend, sondern frühere Beispiele der Gegend. Die Burg steht in der NW-Ecke der

Stadt, ihr SO-Turm war am stärksten erbaut (der Stadt zu) — was für den Einfluß der Wiener und der Kőszeger Beispiele spricht.

Die Burg von *Tata* hat König Sigismund an der Stelle eines älteren Palastes zu Beginn des 15. Jhs erbauen lassen. Sie war viereckig, jedoch hatte nur drei Gebäudeflügel. Die Anbringung der Kapelle stimmt hingegen mit den Anjou-Beispielen überein. An ihrer NW-Seite ragen die beiden Türme mit ihrem Block hervor. Aus den äußeren Wehrbauten ist während der Ausgrabung nur der Torturm zum Vorschein gekommen⁷³ (Abb. 36).

Die Burg von *Várpalota* hat zwischen 1439–45 Miklós Újlaki erbauen lassen. Diese kehrt wiederum mit ihrem äußeren, geschlossenen Block zu den Anjou-Beispielen zurück. (Ihre Unregelmäßigkeit verursachen die früheren Palasmauern.) Den einheitlichen Raumeffekt des inneren Hofes gab die Loggia des Stockwerkes, hiermit schritt sie weiter als ihre Vorgänger.⁷⁴

*

Die Burgen der Moldau sind in der zweiten Hälfte des 14. Jhs entstanden (Abb. 38–40); zwei von ihnen ist mit klassischen Flankierungstürmen versehen. Ihre Ausbildung geschah auf byzantinischem Einfluß,⁷⁵ vielleicht im Falle von Neamtului kann die Anjou-Wirkung durch die Anwendung des geschlossenen Blockes aufgeworfen werden.

Die vorgeführten Burgen des mittelalterlichen Ungarns lassen sich in zwei Gruppen teilen: die frühe ist eine mitteleuropäische Variante der byzantinischen Lösung, auf Grund österreichischer und böhmischer Beispiele, mit konservativen Zügen, anfangs nur mit einem Palasflügel. Die späte Gruppe beginnt mit dem königlichen Burgbau, auf italischem Einfluß, unter Betonung des repräsentativen Wohnpalastes; in den Teillösungen mit der Praxis von einheimischen Bauwerkstätten.⁷⁷ Bei beiden Gruppen kann die den König nachahmende Bauweise der großen Familien der Oligarchie beobachtet werden.

I. Holl